

CAHIER #7

Gevangen in open landschap

KEMPEN^{LAB} 2017

Gevangen in open landschap

Visieontwikkeling rond de toekomst van het penitentiaire erfgoed in Merksplas-Kolonie

Tekst: Gideon Boie

De gevangenisbrand in Merksplas, op 7 mei 2016, is de aanleiding voor een visieontwikkeling rondom de waarde van het penitentiair erfgoed in de Noorderkempen. In de nazinderende discussie werd meermaals met de vinger gewezen naar het beschermde monument als reden waarom moderniseringswerken blijven aanslepen. Het permanent doorschuiven van verantwoordelijkheden blijkt een bijzondere karaktereigenschap in het gevangeniswezen.

Om de cirkel van inherente kritiek open te breken, organiseerde AR-TUR een 'Kempenlab' in samenwerking met Prison Gear (KU Leuven) en OCPP (Opleidingscentrum voor Penitentiair Personeel, ressorterend onder de Federale Overheidsdienst Justitie). Het is een cultureel project waarin betrokken en belanghebbende actoren uitgenodigd worden om op een informele manier in gesprek te gaan. Hoe kan de dynamiek rond de mogelijk toekomstige erkenning als UNESCO-werelderfgoed van de voormalige 'Koloniën van Weldadigheid' in Wortel en Merksplas bijdragen tot de verbeelding en verwoording van een meer humane vrijheidsberoving? Met die vraag ging het Kempenlab aan de slag.

Het resultaat is een visieontwikkeling over de waarde van landschap en erfgoed voor een humane gevangenisarchitectuur.

#gevangenisarchitectuur
#humane detentie
#UNESCO-werelderfgoed
#herbestemming
#participatie

7	Voorwoord - Serge Rooman
8	Inleiding - Evelien Pieters & Edith Wouters
10	Verslag van het Kempenlab - Gideon Boie
11	- Inleiding
13	- Uitdaging: witte vlekken tegen de achtergrond van een witte leegte
17	- Methode: als lokale actoren het voor het zeggen hebben
20	- Bezoeken aan twee gevangenissen
31	Beeldessay - Karin Borghouts
	Verslag van het Kempenlab - Gideon Boie
51	- Notities uit de workshops in de gevangenis
60	- Notities uit de workshops in het OCPP
84	- Drie scenario's
87	- Lessen uit film
92	- Gesprek met een open einde
97	- Dankwoord
99	- Conclusie
100	Pleidooi voor architectuurscultuur - Edith Wouters
106	Nawoord
106	- Een nieuwe manier van werken - Kristoff Hemelinckx
107	- De kolonies als sociaal experiment - Peter Bellens
109	In de pers

De open gevangenis Suomenlinnan Vankila is gelegen op een eiland voor de kust van Helsinki, een site met erkenning als UNESCO-werelderfgoed. Foto: Finse instantie voor strafsancities, via nl.globalvoices.org

De gedetineerden leerden de andere deelnemers snel hoe grijs het bestaan in een groene omgeving kon zijn.

Voorwoord

Tekst: Serge Rooman
adviseur-gevangenisdirecteur, Opleidingscentrum voor
Penitentiair Personeel (OCP) in Merksplas

Een Kempenlab organiseren? Met deze vraag kwam het project dat aan de wieg ligt van dit cahier tot mij. Een 'Kempenlab'? Dit woord had mijn oren nog niet gekruist tot dan toe. De enige betekenis die ik kon genereren, was dat het iets te maken had met de aanwezigheid van de farmaceutische industrie in de Kempen. Maar daarover ging het dus niet, hoewel heling en genezing toch ter sprake kwamen. Het ging concreet over een reeks workshops met tal van betrokken actoren die nadenken over hoe de gevangenis en het landschap waarin ze staan terug een vitaal geheel kunnen vormen.

Het plan was zowaar een groot verhaal te maken, een visie over het geheel. Voor een gewezen gevangenisdirecteur die het gewoon was zijn dagelijks bestaan te leven binnen de muren van een ministaat leek zo iets niet evident. Het leek wel of de ministaat uitgebreid werd naar een niet door muren omgeven minicontinent, waardoor het hele landschap rond de gevangenis in zicht kwam. En niet enkel in zicht. Het herontdekte landschap zou ook terug verbonden worden met deze gevangenis. Niet alleen bouwkundig maar ook met de mensen die er verblijven en met hun activiteiten. Kortom met hun leven zelf.

Al gauw werden gedetineerden betrokken in de workshops over de visieontwikkeling. Hun visie op het gebruik van het landschap waarin hun gevangenis lag was cruciaal in het denkproces. Zij waren niet de enige betrokken actoren maar behoorden toch tot de sleutelactoren van dit project. Ze leerden de andere deelnemers snel hoe grijs het bestaan in een groene omgeving kon zijn.

En zo werd er week na week geschreven op borden, getekend op landkaarten, gedacht in groepen, gedroomd met zicht op de kolonie van Merksplas tot er aan het einde van het project een gedragen visie opdoemde. Een visie die ontstond rond tafels waar samen gedacht en gewerkt werd met alle betrokkenen. Wie het niet gewoon was, ervaaarde het als een klein wonder. Daar stond de groep dan. Met een visie op het geheel. Geen dagdromerij van een geniale eenling maar een gezamenlijk gedragen doel in de toekomst. Dit doel heeft een duurzame neerslag gekregen in dit cahier.

Het doet me plezier dat ik met dit voorwoord de deur van dit cahier officieel kan openen en u allen als lezer mag binnenleiden in de verschillende kamers van dit kleine wonder. Aan u om er binnen te gaan!

Inleiding

Tekst: Evelien Pieters & Edith Wouters, AR-TUR
Foto: Pieter de Ruijter

In het Kempenlab brengt AR-TUR telkens voor een beperkte periode betrokken actoren in een culturele vrije ruimte bij elkaar rond uitdagingen met een impact op de ruimtelijke kwaliteit in de regio. We doen dit zoveel mogelijk op basis van concrete casussen met de uitdrukkelijke bedoeling dat het Kempenlab ook voor andere sites inspiratie biedt. Voor elk Kempenlab gaan we op zoek naar samenwerkingen en betrekken we expliciet alle mogelijke lokale en bovenlokale actoren in een cocreatief proces. Het Kempenlab poogt de vinger te leggen op systeemfouten en tracht een reële impact uit te oefenen op de kwaliteit van de gebouwde en de niet-gebouwde omgeving in de Kempen, en wie weet ook daarbuiten.

Dit cahier brengt verslag uit van de activiteiten van het Kempenlab 'Gevangen in beschermd landschap'. We werkten hiervoor samen met Gideon Boie als curator. Gideon Boie is architect en filosoof, onderzoeker aan de faculteit Architectuur van de KULeuven en stichter van het collectief BAVO. De focus van zijn werk ligt op de politieke dimensie van kunst, architectuur en stedelijke planning. Kennisplatform 'Prison Gear' is een onderzoeksproject op het raakvlak van architectuurkritiek, visieontwikkeling en activisme.

Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Serge Rooman, adviseur-directeur aan het Opleidingscentrum voor Penitentiair Personeel in Merksplas, die letterlijk en figuurlijk deuren wist te openen binnen en buiten de gevangensmuren.

Dit Kempenlab startte concreet met een opiniestuk van Gideon Boie in de krant. Een verkennend bezoek aan de gevangenissen van Hoogstraten en Merksplas vormde de basis voor twee besloten workshops met enkele gedetineerden in de gevangenis van Hoogstraten, en voor de publieke workshops in het OCPP in Merksplas-Kolonie. Die leidden uiteindelijk tot drie scenario's voor een meer humane gevangenisarchitectuur in relatie tot de omgeving. Twee filmvertoningen op locatie in de gevangenis van Hoogstraten en in de kapel van Merksplas-Kolonie tijdens het festival 'Groeten uit de Kolonies' van cultuurhuis De Warande leverden extra inspiratie en gespreksstof als aanloop naar het afsluitende publieke gesprek in de kapel.

Karin Borghouts kreeg van AR-TUR de opdracht om de gevangenissen tijdens het bezoek via snelle foto's uit de hand vast te leggen en kreeg enkele dagen de gelegenheid om de gevangenissen in Hoogstraten en Merksplas uitgebreider te fotograferen. Het resultaat daarvan was te zien in een tentoonstelling in de kapel van Merksplas-Kolonie tijdens het al genoemde koloniefestival en vindt u in het beeldessay in dit cahier.

In zijn eerlijke, soms kritische, beschrijving van de opeenvolgende stappen in het Kempenlab evocert Gideon de culturele vrije ruimte en de methodiek van het Kempenlab, waarin cirkelredeneringen werden opengebroken en het doorschuiven van verantwoordelijkheden aan de kaak werd gesteld. Die ruimte bood en biedt het Kempenlab. Het verslag is daarmee de neerslag van een positief en opbouwend traject, met als doel om die opbouwende lijn door te laten zetten door de betrokken actoren.

We danken alle mensen die hebben bijgedragen aan het lab, die hebben meegedacht, goede ideeën hebben gedeeld, zich open hebben gesteld en 'in hun keuken hebben laten kijken', die mee het systeem durfden te bevragen en buiten de kaders durfden te denken.

Verslag van het Kempenlab

Tekst: Gideon Boie
docent en onderzoeker, Faculteit Architectuur KU Leuven / BAVO
Foto's: Karin Borghouts (tenzij anders vermeld)

Inleiding

Kort voor de zomer, op 2 juli 2017, werd Bezoekerscentrum Kolonie 5-7 in Merksplas feestelijk geopend. De numerieke code verwijst naar de zeven 'Koloniën van Weldadigheid' die ten tijde van de Verenigde Nederlanden – we spreken over de jaren 1820 – gebouwd werden op verzoek van Koning Willem I. De zeven koloniën bevonden zich in Veenhuizen, Frederiksoord, Wilhelminaoord, Willemsoord, Ommerschans, Merksplas en Wortel. De groot-scheepse onderneming was bedoeld om armen, landlopers, bedelaars en weeskinderen aan het werk te zetten op ongecultiveerde gronden in afgelegen gebieden. Het bezoekerscentrum is de aanzet van het ambitieuze plan van Kempens Landschap (een samenwerking van Provincie Antwerpen en veertig gemeenten) om de koloniën van Merksplas en Wortel te ontwikkelen als recreatief gebied en het landschap nieuw leven in te blazen. De opening gebeurde in aanwezigheid van onder meer Vlaams minister-president Geert Bourgeois, Vlaams minister Ben Weyts en de gedeputeerden Peter Bellens en Inga Verhaert.. Het spreekt voor zich dat de roemrijke geschiedenis van de koloniën bezongen werd in de toespraken van de excellenties. Opvallend was echter dat de lofzang direct gekoppeld werd aan een aankondiging van een nieuwe sociale economie met gedetineerden en de organisatie van transitiehuizen als alternatief op alle gekende problemen in de gevangenis. Nog opvallender was dat de voorstellen algemene bijval kregen en vlotjes herhaald werden in journaals en kranten.

De tijden zijn wel eens anders geweest. Amper een jaar geleden, op 7 mei 2016, stond de gevangenis van Merksplas in brand. De opstand van de gedetineerden vormde – samen met de gelijktijdige maandenlange staking van gevangenispersoneel in het Franstalige landsgedeelte – de wraak van de oude wereld die de hedendaagse gevangenshervormers eventjes dachten weg te werken. Het was voormalig minister van Justitie Stefaan De Clerck die het zogenaamde Masterplan 2008-2012 lanceerde en zo de humanisering van het gevangeniswezen hoog op de agenda plaatste. Vandaag, zo'n tien jaar later, is de frustratie groot. De nieuwe gevangenissen van Beveren, Leuze, Marche en binnenkort ook Haren zijn veel minder modern dan men graag gelooft. De douche op cel

is een relatieve luxe. Als we uitzoomen, zien we zo goed als identieke kopieën van de uitgespuugde 19e-eeuwse complexen. Bovendien absorbeerde de bouw van nieuwe gevangenissen alle aandacht en energie, maar is er weinig veranderd aan de aftandse staat van de gevangeniscomplexen die nog steeds in gebruik zijn. Het is absurd om het wassen en plassen van gedetineerden te humaniseren binnen een strafmodel en strafinfrastructuur die haaks staan op alles wat wij vandaag als menselijk ervaren. Als er één positief resultaat is van de gevangenisbrand dan is het wel dat de renovatie van de gevangenis van Merksplas met stip deel uitmaakt van het 'Masterplan 3', een update gepresenteerd door minister van Justitie Koen Geens na goedkeuring op de ministerraad van 18 november 2016. Er wordt achter de

schermen hard gewerkt aan een renovatie van de historische complexen. De plannen beperken zich voorlopig tot 'binnen den draad', maar de toespraken van de excellenties tijdens de opening van het bezoekerscentrum Kolonie 5-7 tonen tenminste dat het niet langer ondenkbaar is om ook vanuit de gevangenis de blik op het omliggende kolonielandschap te richten.

De tijden zijn ook veranderd op vlak van landschapson-

wikkeling. De planvorming van Kempens Landschap had geen uitstaans met de wereld van Justitie. De geest van het dossier voor de kandidaatstelling voor UNESCO-werelderfgoed zweeft ergens in het verleden. Sinds de afschaffing van de Wet op de Landloperij in 1993 is Merksplas-Kolonie voor een stuk omgevormd tot gevangenisinfrastructuur en later ook een gesloten Centrum voor Illegalen. De nieuwe ronde 'grote opsluiting' hield weinig rekening met de open ruimtelijke setting die zo kenmerkend was voor de kolonie. De versnippering was tegelijk het begin van de teloorgang. Gebouwen op de kolonie die 'buiten den draad' vielen, zoals onder meer boerderij en kerk, bleven nutteloos achter. Het zijn deze laatste gebouwen die vandaag centraal staan als toeristisch lokaas in de ontwikkelingsplannen voor het koloniale landschap. De bouwkundige restanten dienen als machtig decor voor rustzoekers tijdens een romantisch weekend. Het open kolonielandschap trakteert fietstoeristen op unieke vergezichten. Gevangenisdirecteur Serge

Het Kempenlab is als het plaveien van een straat die door anderen bewandeld kan worden.

Rooman nam de fetisjering van de geschiedenis flink op de korrel. Eeuwenlang zorgde het cultiveren van land door gedetineerden en geïnterneerden immers voor een drukte van jewelste. In groot contrast hiermee is de gevangenispopulatie de grote afwezige in de ontwikkelingsplannen voor het landschap, met haar bezoekerscentrum, hotel, fietsroutenetwerk en wat nog allemaal meer. De woorden van de ministers en gedeputeerden suggereren ook binnen deze discussie voor het eerst een geïntegreerde visie op de ontwikkeling van het landschappelijk erfgoed in de Noorderkempen. Het is niet langer ondenkbaar om vanuit het perspectief van landschapsontwikkeling zinvolle uitspraken te doen over de justitiële realiteit op het terrein.

Dit document legt verslag van het cultureel traject 'Kempenlab 1: Gevangen in beschermd landschap' opgezet door AR-TUR in samenwerking met Prison Gear (KU Leuven) en OCPP (FOD Justitie). Het Kempenlab bestond uit een reeks opeenvolgende culturele activiteiten (plaatsbezoeken, workshops, filmavonden, debatten, ...) waarbinnen betrokken en belanghebbende actoren samen in gesprek gaan over de inpassing van gevangenis binnen het beschermde landschap. In deze geest van cocreatie ontstond ruimte voor een nieuwe visie. Het cahier wil geenszins het auteurschap van de hierboven beschreven mentaliteitswijziging reserveren voor het Kempenlab. We mogen de impact van een bescheiden cultureel initiatief niet overschatten. Het zou afbreuk doen aan het harde werk van zoveel geëngageerde individuen en organisaties om de koers van massieve overheidsorganisaties te keren. Tegelijk mogen we de kracht van cultuur niet onderschatten. De parallele wereld van cultuur stelt ons in staat om versnipperde bevoegdheden te overstijgen en complexe problemen op een geïntegreerde manier te benaderen, zoals ook de werking van de Vlaams Bouwmeester voorschrijft. Een tweede waarde van cultuur leerden we al doende. Gevangenisdirecteur Serge Rooman benoemde het resultaat van het Kempenlab, in retrospectief, als "het plaveien van een straat" die door anderen bewandeld kan worden. Een cultureel project blijkt zo te functioneren als een zwengel voor kritische ideeën en alternatieve visies die in de lucht hangen, zelfs ruim gedragen worden, maar om één of andere reden niet publiek gedeeld worden. Het culturele project kreeg hiermee een eigen 'agency' of handelingsbekwaamheid waarnaar verwezen kan worden in de moeilijke strijd om alternatieve visies binnen de beleidsplannen en ontwikkelingsprojecten te vertalen. De realisatie van de visie is evenwel de drempel waar de betrokken actoren zelf verder moeten gaan.

***De parallele
wereld van cultuur
stelt ons in staat
om versnipperde
bevoegdheden
te overstijgen
en complexe
problemen op
een geïntegreerde
manier
te benaderen***

Uitdaging: witte vlekken tegen de achtergrond van een witte leegte

Het verhaal start met een opinieartikel 'Toiletemmers in werelderfgoed' in De Standaard (3 juni 2016) over de betekenis van de monumentale infrastructuur binnen de inhumane omstandigheden in de gevangenis van Merksplas. Het is niet meer dan een poëtisch toeval dat de opstand in de gevangenis van Merksplas uitbrak net op het moment dat Merksplas-Kolonie – samen met de zusterkolonies in Wortel en in het noorden van Nederland – op het punt staat erkend te worden als UNESCO-werelderfgoed. Toeval of niet, de gelijklopende datum laat de opstand lezen als een gewelddadige 'terugkeer van het verdrongene'. Binnen de visieontwikkelingen voor de UNESCO-kandidatuur bleven de gevangenis tot nog toe witte vlekken in het landschap van de Noorderkempen. De gepixelde landkaarten en luchtfoto's in het bezoekerscentrum zijn een stille getuige van hoe het hele erfgoedossier met een wijde boog rond het justitiële vraagstuk fietste, terwijl ze nota bene wel zichtbaar zijn op Google Maps.

Op gelijkaardige manier tonen ook alle beoogde activiteiten binnen het herontwikkelingsplan voor de kolonie (bezoekerscentrum, hotel, fietsroutes, ...) geen enkele toenaderingspoging tot de gevangenis. De witte vlekken zijn een gemiste kans om in de landschappelijke ontwikkeling van Merksplas-Kolonie een confrontatie aan te gaan met de waarde van de geschiedenis voor actuele kwesties.

De negatie van het gevangenisprogramma binnen het landschap van Merksplas-Kolonie is wederkerig. In de uitvoering van het Kempenlab bleek al snel dat de witte vlek van de gevangenis het spiegelbeeld vormt van een veel omvattender vergetelheid. De witte vlek van de gevangenis is symptoom van de totale verwerping van context binnen de gevangeniswereld. Vanuit het perspectief van de gevangenis is het omliggende landschap van de Noorderkempen een oceaan van witte leegte. Een lokale gevangenis-directeur vergoelijkt – ik parafraseer: “We zijn druk met wat er binnen gebeurt, laat staan dat we tijd hebben om buiten de muur orde op zaken te stellen.” Een praktische en principiële reden versterken elkaar. Sinds de afschaffing van de landloperij heeft de federale overheidsdienst Justitie – met in haar kielzog de Regie der Gebouwen – zich weinig bekommerd om het beschermde landschap buiten de gevangensmuren van Merksplas. Daarbovenop komt de logica van de gevangenis als totaalinstituut. De gevangenis is een kleine replica van een samenleving en moet zich in die toestand niet eens verhouden tot het omliggende landschap. Reken daarbij dat elke ontsnappingspoging een gebruikelijke reden is om nog een extra omheining op te trekken. Elke onrust is een reden voor extra beveiligingsmaatregelen zoals concertina-draad, camera's, enzovoort. Het resultaat is een paradoxale situatie waarbij gedetineerden in de gevangenis van Hoogstraten – nota bene een 'open gevangenis' georganiseerd in het Gelmelslot – duidelijk maken weinig tot geen relatie te onderhouden met het landschap: de eerste omdat

Hoe kan de renovatie van de gevangenis in Merksplas aanknopen bij de plannen voor het Kempens landschap. En omgekeerd: hoe kan de aandacht rond de kolonie de levensomstandigheden in de gevangenis menswaardiger maken?

38 | OPINIE & ANALYSE

NA DE OPSTAND IN DE GEVANGENIS VAN MERKSPLAS

Er is iets curieus met de richting van de geschiedenis van Merksplas, waar enkele wijzen geleiden een opstand uitbrek. De geschiedenis van de site reflecteert een utopisch beeld van de gevangenis van de toekomst, de manier waarop omgegaan wordt met die geschiedenis symboliseert dan weer de gerrilde harten, schrijft GIDEON BOIE.

Toiletemmers in werelderfgoed

GIDEON BOIE
Wat heeft er achteraan
aan de geschiedenis van
de gevangenis van
Merksplas? Boie is
auteur van de roman
'De gevangenis van
Merksplas'.

Daar de nu al vijf weken durende opstand in de gevangenis van Merksplas (320 gevangenen) in werelderfgoed is, is het dan niet even voorbijgetreefd om iemand reuszaam op te sluiten in een delinquent milieu?

Overhaast direct gevangenen hebben nu al een reuszaam milieu. Het is de gevangenis van Merksplas, die nu al een reuszaam milieu is. Het is de gevangenis van Merksplas, die nu al een reuszaam milieu is.

DE STANDAARD

DE STANDAARD

De site van Werkgroep Boven en de richting van de gevangenis van Merksplas. © 2016 BOIE

Als je gevoeg doet op een emmer uit de tijd is, is het dan niet even voorbijgetreefd om iemand reuszaam op te sluiten in een delinquent milieu?

hij dienst doet als portier van het cellulair complex, de tweede omdat de bakkerij in de kelderverdieping gesitueerd is en een derde omdat het venster van het transportbusje weinig zicht biedt.

De focus van de gevangenisdirecties op de reproductie van het eigen strafuitvoeringsapparaat is begrijpelijk met het oog op de moeilijke opdracht van de vrijheidsberoving. De complexiteit van deze maatschappelijke opdracht verklaart echter nog niet de onwil om geen enkele lering te trekken uit het erfgoed waarbinnen men gehuisvest is. In dit verband werd in de gesprekken van het Kempenlab gewezen op een algemene atmosfeer van lethargie in het gevangeniswezen, ondanks kritisch bewustzijn bij de betrokken directies, administraties en personeel. Gevraagd naar de reden waarom toekomstplannen worden opgemaakt voor de gevangenis van Merksplas zonder één bekommernis voor een landschappelijke en historische context die alomtegenwoordig is, werd doorgaans verwezen naar een ander. Een gevangenisdirecteur zegt: "In de wereld van de gevangenis klaagt iedereen over iedereen – het valt pas op als je er buiten staat." Een discussie over de modernisering van de gevangenis verzeilt doorgaans in een quasi oneindige cirkelbeweging van verontschuldigen en gelijktijdig doorschuiven van verantwoordelijkheid. Mensen actief binnen FOD Justitie verwijten stugheid bij de ingenieurs actief in de Regie der Gebouwen, de Regie zegt het behoefteprogramma van Justitie uit te voeren, de gevangenisdirectie wijst naar moeilijke onderhandelingen met vakbonden, het penitentiair personeel wijst naar de gespannen sfeer bij 'de mannen' of 'de vrouwen', de gedetineerden klagen over het gebrek aan aanbod van Vlaamse gemeenschapsdiensten, de ambtenaren welzijn, onderwijs en cultuur wijzen naar hun beperkte bewegingsvrijheid in de gevangenis, allemaal samen wijst men naar 'Brussel', de federale overheidsadministratie wijst naar het kabinet van de minister, politici zeggen dat Jan met de pet niet klaar is voor vernieuwing, en ondertussen... blijft alles bij het oude.

De inhoudelijke ambitie van het Kempenlab viseerde uitdrukkelijk de choreografie van inherente kritiek en flauwe excuses. We gingen ervan uit dat het gevangenisvraagstuk onlosmakelijk verbonden is met het landschappelijke en infrastructurele vraagstuk – alsof het een Möbiusring is waarin je ongezien verglijdt van de ene naar de andere zijde van het papierstrookje. De vraag was hoe we de renovatie van de gevangenis in Merksplas, zoals voorzien in het 'Masterplan 3', kunnen gebruiken om aan te knopen bij de ambitieuze plannen voor het Kempens landschap. En omgekeerd: hoe kunnen we de aandacht rond de kolonie gebruiken om de levensomstandigheden in de gevangenis menswaardiger te maken? Deze

gewrongen vraagstelling betrof een overidentificatie met de ambitie om erkend te worden als werelderfgoed én tegelijk het principe van de 'humane vrijheidsberoving' ingeschreven in de Basiswet van 2005 (12 januari 2005 – Basiswet betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van de gedetineerden). Op die manier speelden we een provocerend hyperidealisme uit als tegengif op de inherente kritiek. In het cynische spel van de laatste wordt elke kritiek gebruikt om een andere partij te beschuldigen en zo onschadelijk gemaakt. In tegenstelling hiermee gingen wij uit van het quasi naïeve geloof dat het probleem van de ene kan dienen als oplossing voor de ander. Hiermee werd een analytische ruimte geopend waarin noden en verlangens in de strafuitvoering onmiddellijk gereflecteerd worden op landschappelijk-infrastructuurle kwesties en omgekeerd. We probeerden het hele spectrum van partijen te provoceren met het idealisme. Alle partijen die elkaar doorgaans met de vinger wijzen: Justitie en Regie der Gebouwen, gevangenispersoneel en gedetineerden, Federale en Vlaamse ambtenaren, overheidsdiensten en middenveld, erfgoed en natuur, enzovoort. De idee was dat iedereen aan tafel krijgen, de enige manier is om de toiletemmers als een curiosum over te brengen naar de tentoonstelling in Bezoekerscentrum Kolonie 5/7.

Methode: als lokale actoren het voor het zeggen hebben

***Een culturele
vrijplaats om
betrokken en
belanghebbende
partijen rond de
tafel te brengen.***

De gelijktijdige overidentificatie met de ambities zowel op vlak van werelderfgoed als humane strafuitvoering vormde ook het methodisch raamwerk van het Kempenlab. De idee was gebruik te maken van de culturele vrijplaats om betrokken en belanghebbende partijen rond de tafel samen te brengen voor een geïntegreerde visieontwikkeling. In de context van de kolonie worden de vraagstukken doorgaans netjes onderverdeeld per bevoegdheid en beleidsdomein. Een ontwerp betreft daarentegen een ruimtelijke eenheid en moet daarom noodzakelijkerwijs alle versnipperde bevoegdheden in samenhang denken. De integrale visieontwikkeling is dus geen vrijgeleide voor abstracte visioenen en ideeën die in de lucht zweven. Het is opvallend dat deelnemers in de workshops, zoals Gert De Vos van Natuurwerk, herhaaldelijk voorstelden om te werken naar "ten minste één concreet voorstel" en de realisatie hiervan na te streven. Ook Kristoff Hemelinckx, adviseur binnen het kabinet van de Minister van Binnenlandse Zaken, suggereerde om "haalbare voorstellen" naar boven te brengen. De uitdaging is immers te voorkomen dat de culturele ruimte terug afgesloten

wordt doordat kritische ideeën en alternatieve visies verzwolgen worden in wat we hierboven omschreven als de choreografie van excuses. De overidentificatie opende daarnaast nog een andere, minder gebruikelijke vluchtlijn voor kritiek: het blootleggen van contradicties. Gezien het machtsmonopolie van de Staat zich uitbreidt naar bouwopdrachten in het gevangeniswezen ligt de concrete realisatie van een kritische actie niet voor de hand. De culturele ruimte werd daarom gebruikt als plaats om doorheen haalbare voorstellen de contradicties in het gevangeniswezen waarheidsgetrouw te verwoorden en te verbeelden.

De lijst van mogelijke gesprekspartners was lang, aangezien de gevangenis als totaalinstituut een minisamenleving organiseert. We hielden rekening met de verschillende bevoegdheden (justitie, volksgezondheid, welzijn, natuur, cultuur, ...) georganiseerd op verschillende beleidsniveaus (federaal, regionaal, provinciaal, lokaal) en actief op al even verschillende terreinen (kabinetten, administraties, directies en lokale organisaties). De opzet om iedereen in het bad te sleuren, dreigde vast te lopen bij de start. Het verzoek tot samenwerking gericht aan de lokale gevangenisdirecties raakte dovemansoren. Er waren hiervoor ongetwijfeld goede redenen, zoals de crisissituatie na de gevangenisbrand, persoonlijke verlofperiodes, onwennigheid met de vraag, enzovoort. Het culturele karakter van ons initiatief speelde in het nadeel, aangezien het zich moeilijk schikt naar de geijkte bevoegdheidsverdelingen en taakstellingen. Zo wordt in de wereld van de gevangenis de visie bepaald door FOD Justitie en de visie vertaald in een ontwerp door de Regie der Gebouwen. De cultuurambtenaar heeft hoogstens een stem in het aanbod van programma's voor gedetineerden. Ook binnen de werking van Kempens Landschap is cultuur geen gesprekspartner in de valorisatie van historische objecten en sites, maar eerder een dienstverlener aan het einde van keten.

Na heel wat omzwervingen kregen we uiteindelijk de genereuze steun van gevangenisdirecteur Serge Rooman, leiding gevend aan het Opleidingscentrum voor Penitentiair Personeel (OCP), voormalig directeur van onder meer de gevangenis in Merksplas en Hoogstraten en tevens bewoner van Merksplas-Kolonie. De steun van directeur Rooman zorgde voor een stroomversnelling in het leggen van contacten en het verkrijgen van de nodige toelatingsbewijzen, zoals voor de toegang voor het bezoek aan de gevangenis in Hoogstraten en Merksplas, de toelating voor professionele fotografie, de organisatie van workshops met gedetineerden in de gevangenis en de participatie van gedetineerden in de workshops buiten de gevangenis. De steun van gevangenisdirecteur Rooman was nog om andere redenen van goudwaarde: het ter beschikking stellen van het OCP als workshoplocatie – met toestemming van FOD Justitie en gelegen op de kolonie – was cruciaal als garantie naar de buitenwacht dat het 'Kempenlab' geen losgeslagen cultureel initiatief was. Dat de uitnodigingen voor Kempenslab mede in naam van OCP gebeurden en het Kempenslab in het OCP plaatsvond, bepaalde de geloofwaardigheid van het initiatief.

Een tweede doorslaggevend element in de public relations van het Kempenslab was de open uitnodiging. De strategie om directeurs persoonlijk te benaderen werd vervangen door een ongerichte uitnodiging per eenvoudige e-mail (verstuurd op 19 januari 2017) en een ingesloten formulier met de vraag aan de geïnteresseerden om naam, functie en contactgegevens na te laten. Het aanbod was een rondleiding door de gevangenis in Merksplas en Hoogstraten en participatie in aansluitende ontwerpworkshops. Het resultaat overtrof alle verwachtingen. Een bont gezelschap van kabinetsmedewerkers, volksvertegenwoordigers, schepenen, gevangenisdirecteurs, welzijnswerkers, professionals, professoren, ontwerpers en vrijwilligers tekende present. Hiermee werd het spreekwoord bevestigd dat een brief altijd aankomt bij de bestemming, ook zonder geadresseerde. Een harde kern was in alle activiteiten aanwezig. Belangrijk was dat het gezelschap uitbreidde naarmate het traject ontplooid werd en dit zonder noemenswaardige communicatie.

De participatie van gedetineerden in de workshops binnen het OCP (dus buiten de gevangenis muren) had wat meer voeten in de aarde, maar bleek niet onmogelijk. Met wat goede wil van de betrokken gevangenisdirecties werden enkele gedetineerden uit de zogenaamde 'kerngroep' van het penitentiaire schoolcentrum in Hoogstraten in de mogelijkheid gesteld om te participeren. De aanwezigheid van gedetineerden in de algemene workshops was nodig om nieuwe ideeën niet zomaar te bedisselen boven de hoofden van de personen waar het eigenlijk om draait. Voorafgaandelijk organiseerden we een tweetal workshops met de gedetineerden binnen de

gevangenis van Hoogstraten. Ook de organisatie van een publieke filmvoorstelling in de gevangenis van Hoogstraten was een mogelijkheid om een discussie te voeren met een grote groep gedetineerden.

Het methodische resultaat van het Kempenslab is tweeledig. Tegen het monopolie van de FOD Justitie en Regie der Gebouwen, werd in de eerste plaats een collectief subject gecreëerd waarin de meest diverse betrokken en belanghebbende individuen opgenomen werden. Er is heel wat kritisch bewustzijn in de gevangenis aanwezig – volgens Michel Foucault ging de geboorte van

de gevangenis gepaard met het opstellen van een kritische handleiding – maar deze laat zich van nature moeilijk expliciteren. De vrijheidsberoving blijft vooralsnog het monopolie van de Staat, maar het Kempenslab toont wel dat het formuleren van ideeën omtrent humane gevangenisarchitectuur iedereen vrij staat. Tegen de zielige realiteit waar iedereen naar elkaar kijkt en niemand verantwoordelijkheid neemt, werd in de tweede plaats een narratieve subjectificatie uitgewerkt. De uitdaging was om de aanwezigheid van zoveel direct betrokken en belanghebbende individuen te gebruiken als platform om de 'inherente kritiek' uit te drukken in gepaste woorden en beelden. De resulterende visie mag hier en daar losse eindjes vertonen en vergt ongetwijfeld nog heel wat detaillering om in praktijk omgezet te worden, maar één ding staat vast: de visie draagt het enthousiasme weg van alle betrokkenen.

De uitdaging was om de aanwezigheid van zoveel direct betrokkenen en belanghebbende individuen te gebruiken als platform om de 'inherente kritiek' uit te drukken in gepaste woorden en beelden.

Bezoeken aan twee gevangenissen

Het Kempenlab ging van start met een rondleiding in de gevangenissen van Merksplas en Hoogstraten (9 februari 2016). Het bezoek had de bedoeling om een realistisch beeld te scheppen over het onderwerp dat ter tafel lag: de integratie van het kleine gevangenisuniversum binnen de toekomstplannen voor Merksplas-Kolonie. De keuze van de gevangenissen van Merksplas en Hoogstraten lag in de wens om kennis te maken met twee heel verschillende organisatievormen – de eerste een traditioneel gesloten regime binnen een vastomlijnde perimeter ('den draad') in de Kolonie, de tweede een open regime in de poreuze setting van het Gelmelslot.

De plaats van afspraak was de kantine van het Opleidingscentrum voor Penitentiair Personeel (OCP) in Merksplas-Kolonie. Een twintigtal geïnteresseerden tekende present. De dag ging van start met een welkom en inleiding door gevangenisdirecteur Serge Rومان. Ook het bezoek in de gevangenis van Merksplas stond onder zijn deskundige leiding. Het middagmaal aangeboden door OCP waar gedetineerden uit de gevangenis van Hoogstraten meedraaien in de dagelijkse werking, was een ideale mogelijkheid om in een gepaste sfeer te blijven en informeel eerste indrukken uit te wisselen. In de namiddag stond de rondleiding in het penitentiaire schoolcentrum in Hoogstraten op het programma. Dit gebeurde onder leiding van Marc Sprangers, medewerker bij OCP en voorzitter van vzw Gevangenis museum. Tijdens een kort nagesprek in de statige bezoekszaal werden eerste indrukken en ambities geformuleerd en afspraken gemaakt over de modus operandi in de workshops.

Hoe de gevangenis haar contact met het landschap verloor

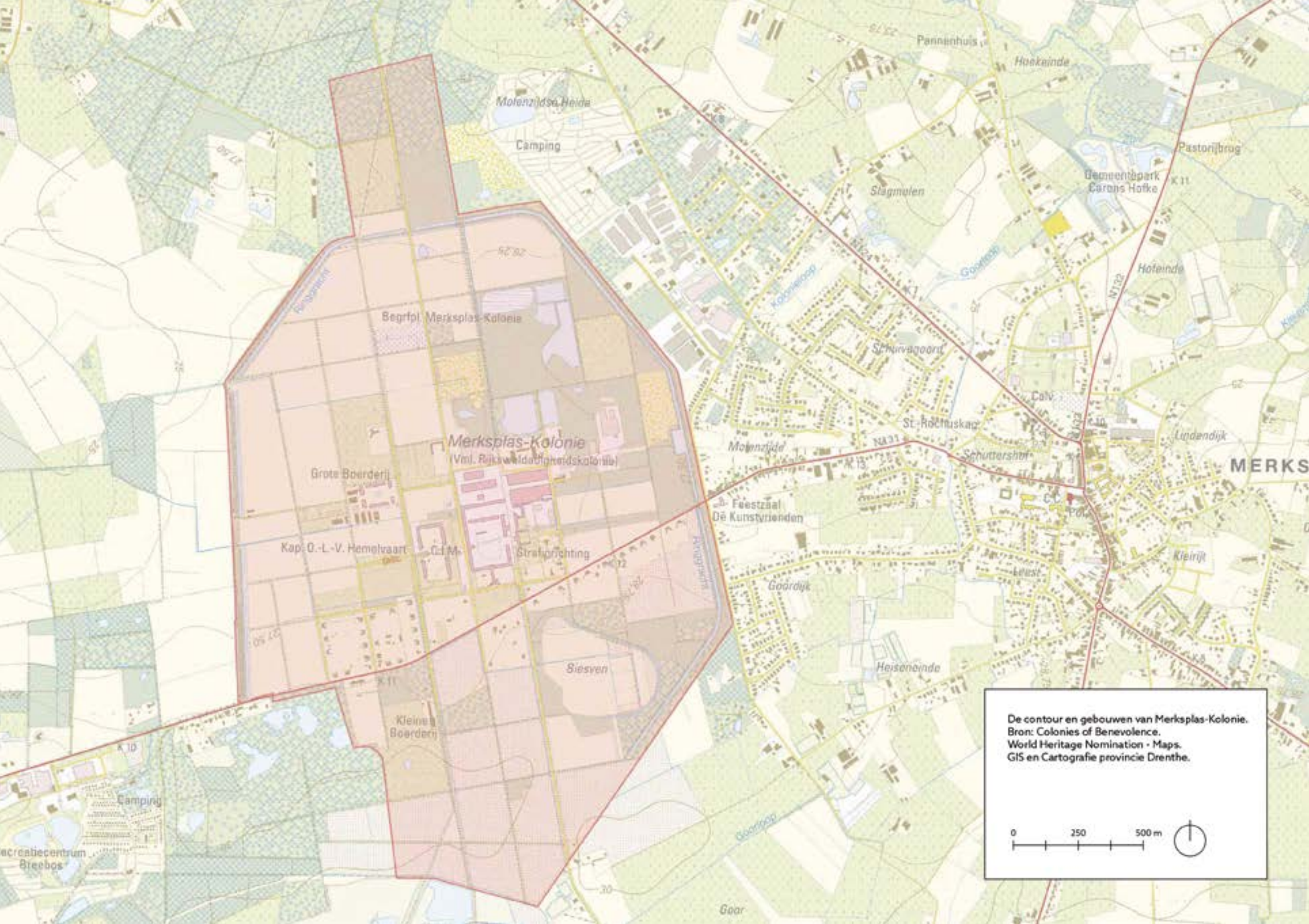
Gevangenisdirecteur Serge Rومان introduceerde de problematiek van het penitentiaire programma binnen het landschap van Merksplas-Kolonie aan de hand van zes historische beelden. De kern van het verhaal is dat we in de ruimtelijke setting van de kolonie in de historische beelden een verweving zien van straf met wonen, werken en recreatie. De gevangenis van Merksplas is het centrale onderdeel van een open en bedrijvig landschap. Zo zien we een beeld van een 'werkbeweging' waarin een groep gedetineerden met schop en riek op de schouder vertrekt naar de akkers. "Of het altijd zinvol werk was, is een andere vraag. Er was in ieder geval arbeid," zegt Rومان. Een ander beeld toont gedetineerden die uitrusten in een sanatoriumachtig gebouw geplaatst te midden van een groen kader. Of wat te denken van de strafboom waarrond de individuele wandeling cirkelde. "Hier is veel boete gelopen," zegt Rومان. Zelfs een interne strafmaatregel blijkt verankerd met de natuurlijke omgeving van de kolonie.

Het verschil tussen de geschiedenis en de realiteit vandaag situeert gevangenisdirecteur Rومان in het "verlies van contact met het landschap" waardoor "de straf op zich is komen te staan". In enkele beelden krijgen we te zien hoe de cellulaire complexen verworpen zijn tot geïsoleerde eilanden. Een centrale

Gevangenis Merksplas-Kolonie. Foto: Ludo Verhoeven

De contour en gebouwen van Merksplas-Kolonie.
Bron: Colonies of Benevolence.
World Heritage Nomination - Maps.
GIS en Cartografie provincie Drenthe.

0 250 500 m

perimeter sluit de gevangenis hermetisch af van de landschappelijke omgeving. Interne muren verdelen het landschap en lopen plompverloren door historische dreven en zichtlijnen. De Gasthuisdreef is als dreef onzichtbaar geworden. De gevangenispoort is nog steeds de doorgang naar de centrale binnenkoer, maar is letterlijk opgevuld met de portiersloge, sas en metaaldetectie. Op de omgekeerde zichtlijn vanuit de gevangenispoort naar de kapel kwam de nieuwe panoptische controlekern van het gesloten centrum voor illegale vluchtelingen. De bodemafwerking tussen de complexen bestaat overal uit dezelfde betonnen straattegels en klinkers. De enige reden waarom enkele bomen binnen de draad zijn blijven staan, onder meer op de centrale binnenkoer, blijkt het beschermde statuut van die bomen. Het toekennen van een absolute waarde aan de beschermde bomen staat in schril contrast met desinteresse in de rol die het landschap speelt in de strafuitvoering.

Hiermee krijgt de kritische inzet van de Basiswet van 2005 om de vrijheidsberoving te humaniseren een toepassing in de ruimtelijk-landschappelijke ontwikke-

lingen van Merksplas-Kolonie. Alsof de vrijheidsstraf nog niet zwaar genoeg om te dragen is, wordt de gedetineerde teruggeworpen op de gevangenis als enige bestaande werkelijkheid en de strafuitvoering als enige activiteit – een buitenwereld is onbestaande en zinvolle bezigheid is onbestaande. Zo is het vandaag

verboden om binnen de gevangenis op het gras te zitten. Alle ruimten tussen de gebouwen werden betegeld naar analogie met de wandelingen van een stervormige Ducpétiaux gevangenis. Niet meer dan cynisch is dat de betonnen straattegels bij gevangenisopstanden gebruikt worden als wapen en vervolgens netjes teruggelegd worden. De betegeling

van de gevangenis maakt dat het landschap nu achter de gebouwen ligt en de boomkruinen functioneren als het schaamgroen voor een onzichtbare horizon. De straattegels staan symbool voor een ruimte waarin elke kans op zinvolle vrijetijdsbesteding is ontnomen, laat staan dat er kansen zijn om het landschap met noeste arbeid te cultiveren, zoals onder Willem I bedacht was. Werkbewegingen gebeuren enkel van het cellulair complex naar de werkhuizen en terug.

De negatie van het landschap is het gevolg van een beveiligingsideologie en een strafideologie.

De negatie van het landschap en ontmenselijking van de gevangenis wordt gesitueerd in een tweetal motieven.

In de eerste plaats is de negatie van het landschap gekoppeld aan een beveiligingsideologie. In het zogenaamde 'bad' gaf Serge Rooman toelichting bij de pragmatische logica waarbinnen beveiliging gedacht wordt. Het bad is de ruimte waar gedetineerden geregistreerd worden en hun persoonlijke bezittingen afstaan in ruil voor een gevangenisplunje. De kleedhokjes zijn uitgerust met een klapdeurtje dat enkel privacy biedt ter hoogte van de edele delen. Het kleine klapdeurtje is het symptoom van de beveiligingslogica die gaat als volgt: "Wat je wint aan menselijkheid, verlies je aan veiligheid, en vice versa."

In dezelfde economie wordt elke ontsnapingspoging beantwoord met een nieuw hekwerk, waardoor je een opeenstapeling krijgt van omheiningen met concertina-prikkeldraad. De beveiligingsmaatregel wordt gezien als een noodzakelijke inperking van de menselijkheid in de gevangenis, in dit geval het mogelijke contact met voorbijgangers en pers.

In de tweede plaats ligt de negatie van het landschap ingebed in een strafideologie. Het ontzeggen van relatieve luxe in de ruimtelijke inrichting van de gevangenis wordt berekend in functie van het leed dat een gedetineerde moet voelen als vergelding van de misdaad. De kale wandeling bij de ziekenzaal steekt schril af bij het historische beeld van het oude sanatorium. Op de kleine en enige buitenruimte die ter beschikking gesteld wordt van de zieke gedetineerden is geen gras voorzien. Zitten op het gras is onmogelijk en sporten gebeurt noodgedwongen op hardcourt. De reden die hiervoor opgegeven wordt is veiligheid: gras is gevaarlijk. Gras kan dienen als clandestiene opbergruimte en gras maakt het moeilijk om objecten

die naar binnen geworpen worden (zoals tennisballen) op te sporen. Het gebrek aan een luifel op dezelfde buitenruimte blijft echter zonder valabele reden. Een luifel is nochtans nuttig om onder te schuilen bij regen of felle zon. Het maakt dat de kale vormgeving van de wandeling aangevoeld wordt als een quasi lijfstraf. Bovendien is het perverse effect dat wandelingen vaak afgelast worden, doordat te weinig gedetineerden op de wandeling aanwezig zijn en de verhouding met het aantal aanwezige cipiers in het gedrang komt.

Tijdens het bezoek geven de aanwezige cipiers doorheen kleine suggesties aan dat ook de menselijkheid van het bewakingspersoneel op het spel staat. Uiteindelijk is de gevangenis behalve verblijfsplek ook een arbeidsplek en creëert het een ongemakkelijke lotsverbondenheid tussen gedetineerden en personeel. Zo blijkt evenzeer het personeel te lijden onder het achterstallige onderhoud van de cellulaire complexen en de geestdodende sfeer op de tegelvlakten. En, op de koop toe blijkt het personeel zelf vast te zitten in het doolhof van statische veiligheid. Cipiers getuigen hoe tijdens de recente gevangenisbrand hun collega's kwamen vast te zitten met gevaar voor eigen leven. De vermenselijking van de gevangenisruimte is daarom niet alleen iets wat goed uitkomt voor de gedetineerde, maar ook voor het veiligheidspersoneel. Bovendien komen we zo tot de heel andere logica van wat de dynamische veiligheid genoemd wordt: wat je wint op vlak van menselijkheid, win je op vlak van veiligheid, en vice versa. Het schoolvoorbeeld van dergelijke win-win op vlak van veiligheid is het opendeurregime zoals het jarenlang toegepast werd in Leuven-Centraal. De paradox is dat de losse omgang met veiligheidsregels in de gevangenis, behalve aan de menselijkheid, ook ten goede komt aan de algemene veiligheid.

De vermenselijking van de gevangenisruimte komt niet alleen goed uit voor de gedetineerde, maar ook voor het veiligheidspersoneel.

Aan het eind gekomen van het bezoek aan de gevangenis van Merksplas laat een goedlachse chef het volgende ontvallen over de toekomst van het erfgoed: "We hebben het al eerder gezegd: de bulldozer erin van hier tot ginder en opnieuw beginnen," terwijl hij

een weids gebaar maakt van de ene windrichting naar de andere. De cipier vertaalde de kritiek die tijdens het bezoek hoorbaar was naar een defaitisme over het gebouw. Dit, terwijl de kritiek van de gevangenisdirecteur eerder gericht was op de gewoonten die ingesleten zijn in het beheer en het gebruik van de infrastructuur. De vraag is wat er op de schop moet?

Het bezoek aan De Haven biedt perspectief. De Haven werd opgetrokken in 2009 op de plaats van het voormalige hospitaal en voorziet in de huisvesting van 60 geïnterneerde patiënten met een mentale handicap. De onderlegger van een bestek voor gevangenissen is duidelijk zichtbaar in het erg functionalistische ontwerp. Het is eigenlijk volstrekt onduidelijk hoe een geschikt therapeutisch klimaat mogelijk is in de vorm van een cellencomplex, maar dit terzijde. Opvallend is het andere taalgebruik dat uitgeoefend wordt in deze afdeling. Noem in De Haven een cel geen cel, maar een kamer. De geïnterneerde wordt benoemd als bewoner. De gemeenschappelijke ruimte is voorzien van een keuken, eettafel en zithoek. De wandeling heet nu een polyvalente ruimte. De woordkeuze blijkt een wereld van verschil mogelijk te maken doordat andere regels gelden bij de opmaak van het bestek. De buitenruimte van De Haven is voorzien van een moestuin, meubilair, tuinhuis (weliswaar niet van hout, maar in beton dat begroeid is met klimop), enzovoort. De vormgeving van de polyvalente ruimte blijft bescheiden, maar het zogenaamde lossen van geïnterneerden gebeurt er wel minimaal anders.

***De woordkeuze
blijkt een wereld
van verschil
mogelijk te maken,
doordat andere
regels gelden bij de
opmaak van het
bestek.***

Hoe open is een open gevangenis?

De locatie in het Gelmelslot, de status van penitentiair schoolcentrum (PSC) en het open gevangenisregime maken de gevangenis van Hoogstraten tot het paradepaardje in het penitentiaire landschap van België. Marc Sprangers, medewerker van OCPP en voorzitter van vzw Gevangenis museum, leidt ons rond in de gevangenis van Hoogstraten. Al snel wordt duidelijk dat de noemer 'landschapsgevangenis' best met enige voorzichtigheid in de mond genomen wordt. In de eerste plaats krijgt niet iedereen zomaar toegang tot het PSC. Enkel een geselecteerde groep met maximum vijf jaar strafresistant wordt toegelaten. Het gros van de gevangenispopulatie blijft uitgesloten voor verblijf in de gevangenis van Hoogstraten. In de tweede plaats krijgen de gedetineerden scholing in 'werkattitude'. Vrij rondkuieren in de monumentale site is niet aan de orde. De gevangenis heeft een aanbod in opleidingen voor knelpuntberoepen, zoals bouw, schrijnwerkerij, schilder-behanger, stukadoor, pallettenmakerij, automechanica, drukkerij, boerderij en natuurbeheer. De opleidingen nemen doorgaans een half jaar in beslag, met als uitzondering de acht maanden voor de opleiding automechanica. Examens gebeuren in samenwerking met de VDAB in Herentals.

*Penitentiair Schoolcentrum Hoogstraten.
Foto: Ludo Verhoeven*

Het ruime en groene karakter van de binnenkoer is een verademing vergeleken met de vlakke bedekt met straattegels in Merksplas.

"Het open regime heeft vooral te maken met de relatie tussen binnen en buiten," zegt Marc Sprangers. Eenmaal binnen de gevangenis zitten alle deuren van gangen en cellen goed op slot. We staan op dat moment in Sectie A, een observatieafdeling ondergebracht aan de gevangenispoort. Hier komen gedetineerden de eerste zes maanden van hun verblijf in de gevangenis van Hoogstraten. De vormgeving van Sectie A is even veilig en spartaans als eender welke gevangenis in België. Na de observatieperiode kunnen gedetineerden toegelaten worden in het open regime binnen het Gelmelslot, dat dienst doet als cellulair complex. Opvallend is dat in het open regime binnen het slot de eenzame opsluiting als basis geldt. In principe gebeurt alles 23/24u op cel. Marc Sprangers parafraseert de logica als volgt: "Iemand die goed meewerkt in het PSC zit enkel op cel om te eten of te slapen." En voegt er in één adem toe: "Enkel werkwillige gedetineerden krijgen toelating om de cel te verlaten. Middagpauze gebeurt op cel. Er is geen reden om de cel te verlaten behalve voor de gebruikelijke activiteiten, zoals sport, recreatie en bezoek." Marc Sprangers besluit: "In het open regime is het alles of niets, binnen of buiten, een tussenweg bestaat niet."

Het open karakter van de perimeter blijft een opvallend kenmerk in de gevangenis van Hoogstraten. De waterburcht functioneert als cellulair complex. Eenmaal buiten de slotgracht ontbreken zware veiligheidsmaatregelen. Concertina-prikkeldraad is in de verste verte niet te bespeuren. De werkhuizen en boerderij zijn niet afgesloten. Een gammele poort sluit het domein af. De landerijen zijn zo goed als vrij toegankelijk. De bewoonde wereld ligt op een steenworp. De aap komt uit de mouw als Marc Sprangers zegt: "Weglopen uit de gevangenis van Hoogstraten is gemakkelijk, terugkeren niet." Het is opnieuw een logica van alles of niets. Het PSC staat in relatie tot de andere, gesloten gevangenissen in België. Er is geen rechtstreekse instroom naar het open regime. Gedetineerden kunnen enkel vanuit een andere

gevangenis een overplaatsing vragen naar Hoogstraten. Omgekeerd is de onherroepelijke terugkeer naar de gesloten gevangenis de stok achter de deur om gedetineerden in het gareel te houden.

Uiteindelijk blijft het penitentiair schoolcentrum een kind van de gevangenis en herhaalt het alle stereotypen. We bezoeken de gloednieuwe open vrouwenafdeling met 29 plaatsen ingericht naast de observatieafdeling. De cellen ogen modern, maar de meubels blijven de houten meubelstukken die in elke gevangenis dezelfde zijn - en trouwens geproduceerd worden in de werkplaatsen van Hoogstraten. De celdeuren zijn uitgerust met het gebruikelijke winket en luik voor de gammel, al zijn deze betekenisloos in de werking van de vrouwenafdeling. De bezoek- en ontspanningsruimte doet tegelijk dienst als refter. Verder respecteert het PSC het stereotiepe M/V onderscheid. De bewegingen van vrouwen over het

terrein gebeurt enkel in groep, onder begeleiding en buiten de wandelingen van mannen. De tewerkstelling voor vrouwen ligt in reproductieve taken, zoals onder meer de beoogde poetsdienst binnen Hotel Corsendonk in Merksplas-Kolonie.

Bij het bezoek aan het Gelmelslot toont het cellulair complex zich als een bouwval waar de toilettemmers evengoed nog in gebruik zijn. Voorbij het achterstallig onderhoud, wordt vooral duidelijk dat 19e-eeuwse opvattingen van straf springlevend zijn. Marc Sprangers wijst naar het winket op maat van een gammel. Het doorgeefluikje staat symbool voor de eenzame opsluiting die ervan uitging dat "ascese en bezinning een beter mens maakt en contact met anderen gevaarlijk is." Een blik op binnenkoer zorgt voor de bevestiging. Het ruime en groene karakter van de binnenkoer is een verademing naast de vlakke bedekt met straattegels in Merksplas. Toch blijft in het Gelmelslot de voornaamste activiteit rondjes wandelen. De capaciteit van 180 gedetineerden volgt de gebruikelijke massale, ongedifferentieerde opsluiting. Ordehandhaving is niet anders dan in andere gevangenissen. Belangrijk verschil ligt in de functie van planton, een historische verworvenheid dat gedetineerden opereren als portier van het Gelmelslot. Het doet de groep besluiten dat de paradox van het PSC Hoogstraten ligt in de uitoefening van een open gevangenisregime binnen een min of meer gesloten infrastructuur.

Het aanbod opleidingen en arbeid is uitzonderlijk rijk in de gevangenis van Hoogstraten. Toch kampt de gevangenis met beperkte plaats, middelen en soms ook interesse. Het toont de moeilijkheden van een totaalinstituut dat van alles wat wil aanbieden. Marc Sprangers licht de groep in dat de boerderij, waar een gedetineerde-pachter inwoont, het kind van de rekening is. De koeien worden op transport gezet naar het Penitentiair Landbouwcentrum Ruiselede. De reden heet dat de "melkquota te strak" zijn. De sluiting van de boerderij blijft hangen in het afsluitende gesprek in de bezoekersruimte. Alternatieve pistes worden geformuleerd. Een evidente oplossing ligt in een pachtovereenkomst met een lokale boerderij die wel kan voldoen aan strenge eisen van voedselhygiëne en melkquota. Een andere piste ligt in het transport van de koeien naar Merksplas. Het voorstel is deel van een integrale benadering van de gevangenissen in de Noorderkempen: "Waarom wegen we Merksplas en Hoogstraten niet ten opzichte van elkaar af als het gaat om opleiding en arbeid?"

Een andere obligate discussie ontstaat rond de bouwvallige staat van de gevangenissen in een context waarbinnen allerhande bouwopleidingen aangeboden worden. De institutionele logica in de gevangenis maakt dat opleiding, arbeid en renovatiewerken door

parallele kanalen behandeld worden, meer bepaald de VDAB, Regie van de Gevangenisarbeid en de Regie der Gebouwen. Zo blijkt het herstel van de historische 'knipvoegen' een moeilijkheid te creëren in aanbestedingen naar aannemers omdat zij niet de gepaste ambachtsslieden kunnen leveren. De voor de hand liggende oplossing ligt in het organiseren van een cursus 'knipvoegen' met getuigschrift als deel van de bouwopleiding. Iemand uit de groep werpt op dat er een regel bestaat dat gedetineerden niet aan de buitenmuren van de gevangenis mogen werken. Het brengt de groep tot het besluit dat het PSC veel elementen heeft die waardevol zijn voor de visieontwikkeling in Merksplas-Kolonie, maar dat het evengoed nodig is om ook een open regime te humaniseren.

Merksplas, kapel van de kolonie 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Merksplas, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Hoogstraten, penitentiair schoolcentrum, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Hoogstraten, penitentiair schoolcentrum, gevangenis 2017 © Karin Borghouts

Hoogstraten, penitentiair schoolcentrum 2017 © Karin Borghouts

Hoogstraten, penitentiair schoolcentrum 2017 © Karin Borghouts

Hoogstraten, penitentiair schoolcentrum 2017 © Karin Borghouts

Hoogstraten, penitentiair schoolcentrum 2017 © Karin Borghouts

Wortel-Kolonie, landschap 2017 © Karin Borghouts

Wortel-Kolonie, landschap 2017 © Karin Borghouts

Notities uit de workshops in de gevangenis

In de voorbereiding van het Kempenlab werden workshops georganiseerd met gedetineerden in de gevangenis van Hoogstraten. De inzet om gedetineerden te betrekken in de werksessies vonden we belangrijk met het oog op de concrete ruimtebeleving en gebruikservaring in de gevangenis. We hoopten met de visie van gedetineerden een vliegende start te nemen in de workshops met betrokken en belanghebbende partijen in het OCPP. Dezelfde centrale vragen van het Kempenlab werden op tafel gelegd in het gesprek met de gedetineerden: “Hoe past de gevangenis in de kolonie en het landschap vandaag? En, hoe kan het kolonielandschap bijdragen aan het humaniseren van het gevangenisregime?” De uitnodiging werd gericht aan de zogenaamde ‘Kerngroep’ en de groep ‘Natuur en Bos’, een groep die toelating heeft om onder begeleiding de gevangenis te verlaten voor werk onder meer in de groendienst op Merksplas-Kolonie. Dit statuut was nodig om de gedetineerden in de gelegenheid te stellen om later ook deel te nemen aan de workshops in het OCPP.

De workshops in de gevangenis van Hoogstraten vonden uiteindelijk plaats op twee avonden (14 en 16 februari 2017). Drie gedetineerden namen vrijwillig deel aan de workshops. Jos heeft een verantwoordelijke functie aan de gevangenispoort. Ronny werkt in de bakkerij van de gevangenis. Tom werkt in het groen- en natuurbeheer. Tijdens de workshops in het OCPP kregen de gedetineerden het gezelschap van Daoud. Alle namen van de gedetineerden zijn fictief. De delictachtergrond en strafmaat zijn niet rechtstreeks ter sprake gekomen in het gesprek. In de eerste workshop participeerde Chris Wouters, beleidscoördinator hulp- en dienstverlener voor de Vlaamse Gemeenschap in de gevangenis van Hoogstraten. Haar inbreng stelde ons in staat om de soms conflicterende perspectieven tussen gebruikers en instituut in beeld te krijgen. Hoewel het gesprek in een gemoedelijke sfeer plaatsvond, zorgde de aanwezigheid van personeel voor begrijpelijke terughoudendheid bij de gedetineerden. In de workshops participeerde Edith Wouters, artistiek coördinator van AR-TUR en bewoner van Merksplas-Kolonie. Haar inbreng stelde ons in staat om het perspectief van de bewoners van de kolonie mee te nemen in de discussie met gedetineerden. In beide workshops was geen bewakend personeel aanwezig, behalve bij toevallige contacten tijdens de toezichtronde. Zij toonden interesse, bevestigden hier en daar een bevinding, maar hebben het gesprek niet gestuurd.

Aanvankelijk was de bedoeling om met de gedetineerden te spreken over Merksplas-Kolonie. De gedetineerden bleken evenwel minder bekend met de lokale situatie in Merksplas. De focus kwam te liggen op de gevangenis van Hoogstraten. Een discussie over de ruimtebeleving en gebruikservaringen in de open gevangenis van Hoogstraten was zinvol als denkmodel voor de uitdagingen die ons te wachten staan in de afstemming van het gevangenisgebeuren en het omliggende landschap van Merksplas-Kolonie. Een aantal elementen uit de gesprekken met de gedetineerden worden in het vervolg beschreven aan de hand van citaten en parafrasen. De onderwerpen werden geselecteerd uit de gesprekken met gedetineerden tijdens de eerste workshop en vervolgens uitgewerkt tijdens de tweede werksessie. De notities werden samen met de gedetineerden gepresenteerd en besproken in de workshops binnen het OCPP.

Kennismaking met het oog op landschapsbeleving

Jos

Jos zegt: "Ik ken Merksplas-Kolonie vanuit de bus." De relatie tot het landschap beperkt zich tot beelden die Jos opvangt tijdens een busrit van de ene gevangenislocatie naar de andere of naar het Justitiepaleis. Jos vervult de functie van 'planton' aan de slotpoort en heeft daarom ook weinig tot geen relatie met het landschap in Hoogstraten.

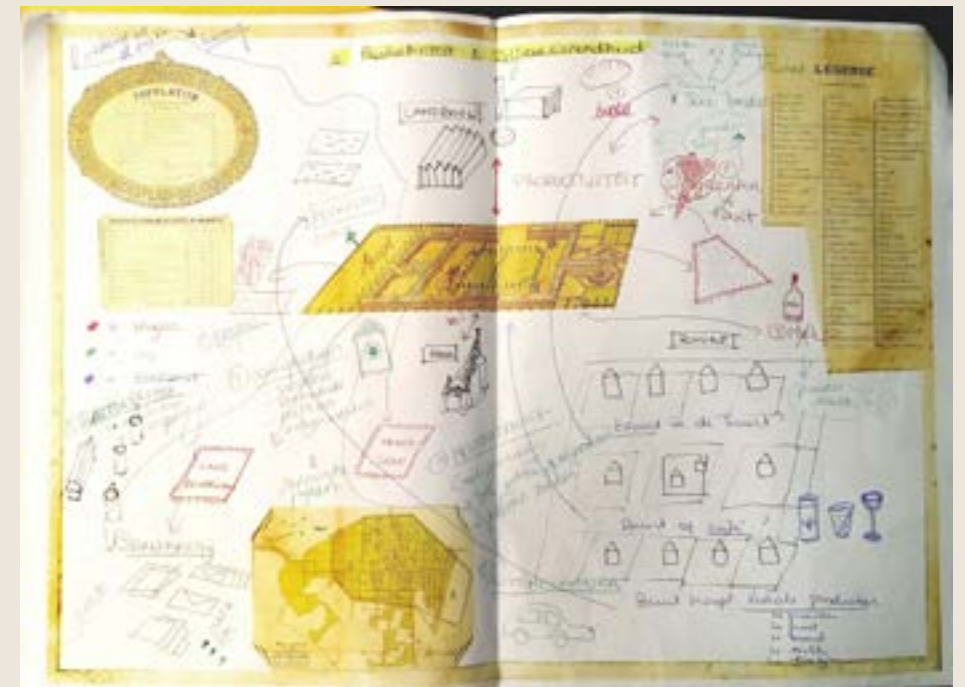
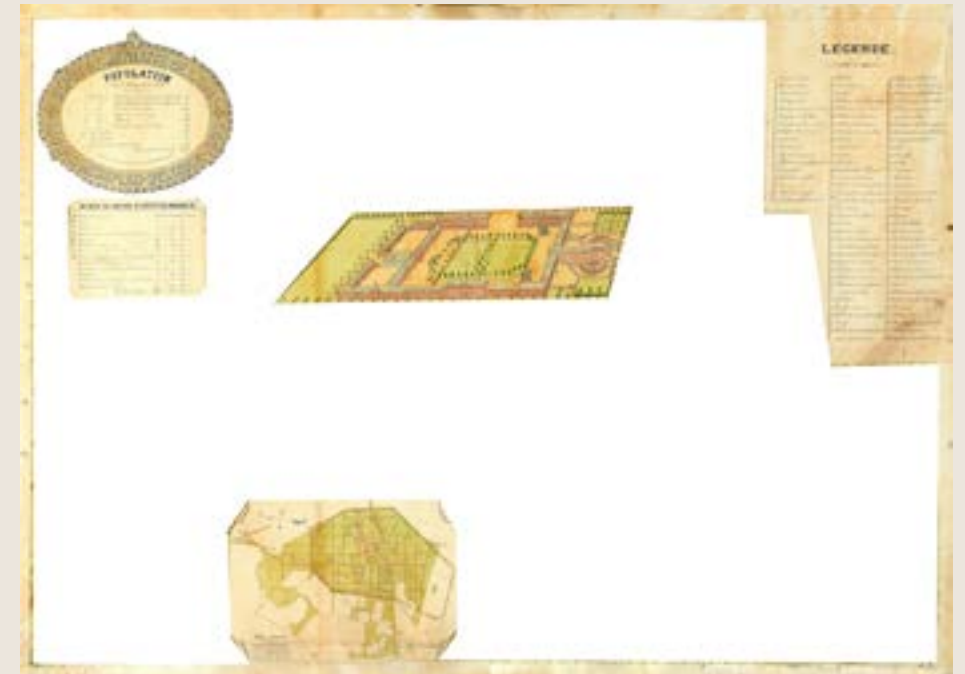
Ronny

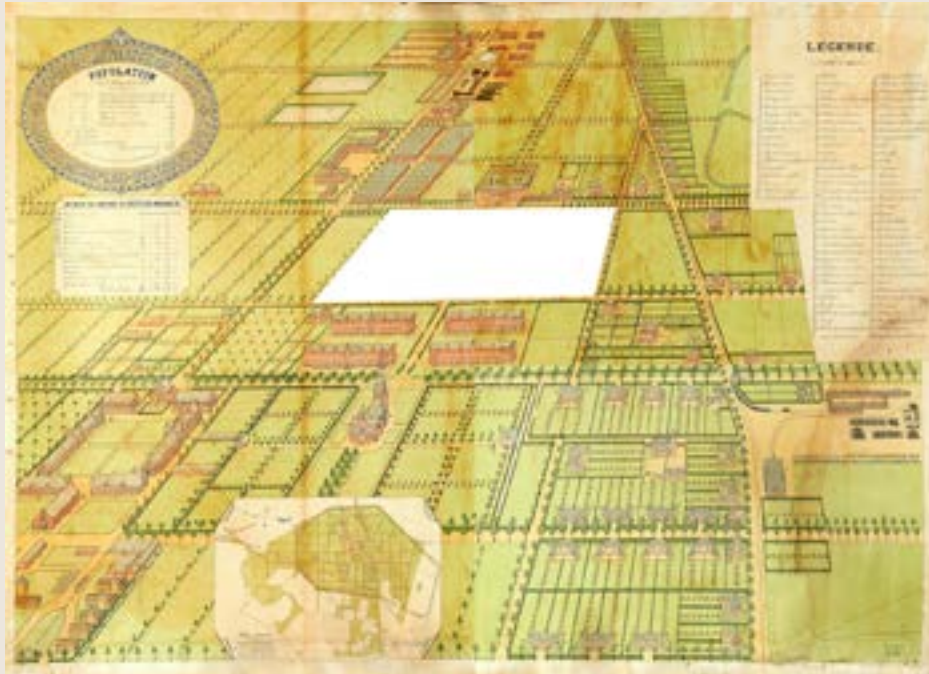
Ronny werkt in de bakkerij. Ronny kent Merksplas-Kolonie niet en heeft geen reden om op de landerijen van Hoogstraten te komen. De bakkerij bevindt zich binnen het Gelmelslot. Na het werk moeten gedetineerden direct op cel. De wandeling gebeurt in Hoogstraten op de binnenkoer van het slot.

Tom

Tom kent het hele domein van Merksplas-Kolonie. Tom volgt de opleiding natuur- en bosbeheer en gaat om die reden af en toe te voet naar Merksplas-Kolonie en Wortel-Kolonie. Ook heeft hij deelgenomen aan stages van vzw Natuurwerk in naburige gemeenten en ondernam hij activiteiten voor het herstellfonds in een lokale zorginstelling. Tom heeft een tijd gezeten in de gevangenis van Merksplas. Hij maakt gebruik van het voetbalveld buiten de perimeter voor conditietraining.

De gevangenis van Hoogstraten is een penitentiair schoolcentrum gevestigd in het Gelmelslot. Het oude slot dient als cellulair complex. De bijgebouwen buiten de slotgracht dienen als werkhuizen. In de gevangenis heerst een open gevangenisregime. De relatie met het omliggende landschap wordt doorgaans geprezen. We spreken met drie gedetineerden in de gevangenis van Hoogstraten over hun individuele beleving van het landschap.

Hoe open is een open gevangenis?

Het open karakter van de gevangenis in Hoogstraten betreft voornamelijk de werkbeweging tussen het cellulair complex (in het Gelmelslot) en de werkhuizen (buiten de slotgracht). Ook in het open gevangenisregime blijft eenzame opsluiting de basisregel. De band met het landschap is grotendeels visueel.

- "Het is hier een gesloten regime met een open karakter: alle deuren zijn gesloten. Enkel als je buiten het kasteel gaat (in de relatie cel-werk), heb je een beetje openheid. Je kan hier openheid hebben als je dat wil: als je deelneemt aan de activiteiten. Maar omgekeerd: als je werkt in de kleedkamer of bakkerij, dan kom je niet buiten."
- "We zitten van 21u tot 6u op cel. Om 6u30 krijg je eten op cel. Dan gaan we in de ochtend werken, komen we terug op cel om te eten, dan gaan we de middag werken, dan terug naar cel om te douchen, en daarna activiteiten."
- "Ik kijk vanuit de cel op het landschap – dat is anders."
- Het voetbalterrein ligt op de landerijen achter de werkhuizen. "Je mag enkel naar voetbal als je één maand zit." En nog: "Een maand is lang als je vooruit kijkt, een maand is kort als je achteruit kijkt."
- Ronny zegt: "De wandeling in Hoogstraten is prachtig: groen en met houten bankjes." Tom vult grappend aan: "Het probleem is wat er rondloopt."
- In Hoogstraten staan de cipiers dicht bij de gedetineerden. Cipiers knippen soms oogje toe. Je ziet de rook van ver, maar alles is netjes opgeborgen tegen de tijd dat de cipiers de hele wandeling overgelopen zijn. Bepaalde handelingen worden gedaan tussen de vaste uren van controle. De relatie met cipiers is een groot verschil met Merksplas. Tom zegt: "In Merksplas loopt het personeel als een kiekeien achter draad, ze zijn er enkel voor het openen van de deur."

Hongerige gevangenis

- Over het vluchtgevaar in de gevangenis van Hoogstraten zegt Ronny: "Weglopen is voor dommeriken. Ze vliegen achter een muur met prikkeldraad."
- De celdeur zorgt voor traumatische belevenissen. Het gevoel dat de wereld achter je dichtvalt, het lawaai van de deuren. Ronny zegt: "Ze hadden me verteld dat er in Hoogstraten geen metalen deuren zijn, en dan kom je op de A – ik wist niet waar ik het had."
- Sectie A verschilt sterk van het cellulair complex in het Gelmelslot. Tom lacht: "Ja, hier kan je de celdeur opendoen met een mes of koffielepel."
- De alomtegenwoordige TL-verlichting zorgt voor oogproblemen. TL-verlichting is wit, flinkt, zorgt voor weinig schaduw, ... Het bezit van een bureaulamp mag niet meer op cel omwille van het brandgevaar. Iemand zegt: "Ik doe nog liever het licht uit met enkel radio of tv."

De gevangenis produceert heel wat voedsel, maar niet voor interne consumptie. Het roept vragen op bij de gedetineerden. Hoe socialiseren we de voedselproductie in de gevangenis? Hoe houden we de voedselketen kort en gesloten? En, hoe maken we de gevangenis onderdeel van de voedselketen in de Noorderkempen?

- De bakkerij van de Gevangenis Hoogstraten bedient alle gevangenis in Vlaanderen.
- De gedetineerden komen niet in contact met andere onderdelen van de voedselketen.
- Er is een oefentuin of lestuin van ca. 500 m². Gekweekte groenten worden opgehaald om te verspreiden via de voedselbank. Consumptie van eigen kweek binnen de gevangenis is niet toegelaten door de voedselinspectie.
- Ook de melkproductie uit de boerderij wordt extern verdeeld.

Foto: BAVO

Gevangenis als onderdeel van culturele basisinfrastructuur

Cultuur is een belangrijke overlevingsstrategie in de gevangenis. Cultuur kan ook ingezet worden in de voorbereiding van resocialisatie. De vraag is of het lokale cultuuraanbod een verlengstuk kan krijgen binnen de muren van de gevangenis, als deel van het basisaanbod in de regio.

- Tom heeft een muzikband opgericht met mede-gedetineerden. Instrumenten heeft hij moeten aankopen vanuit de gevangenis. Hij mag geen instrumenten binnenhalen, omdat ze bang zijn dat er iets in verstopt wordt.
- De gedetineerden mogen helpen bij afbraak van het MOOOV-festival. Toegang tot de cinemazaal in het PSC voor buitenstaanders is afhankelijk gemaakt van het tijdstip van de wandeling. Er is enkel een filmvertoning op de momenten dat er geen wandeling is.
- Gedetineerden zijn verbaasd te horen dat er een gevangenis museum bestaat in Merksplas. Ze willen graag zelf eens op bezoek gaan in het gevangenis museum. Er is ook interesse om gedetineerden zelf te betrekken bij de uitbating van het gevangenis museum, zoals voor het geven van rondleidingen aan bezoekers.
- Er ontstaat enthousiasme rond het voorstel om een café in te richten aan de gevangenispoort. De directeurswoning ligt aan de buitenpoort van de gevangenis van Hoogstraten en is dus gemakkelijk in te richten als publieke plaats. Het café kan een sociale functie vervullen en is vooral nodig als gewenning op de vrijlating. Tom zegt: "Vrijheid is geen probleem, de drukte is een probleem na een gevangenisverblijf, je wordt heel nerveus in een mensenmassa."

Zelfvoorzienende gevangenis

Er blijken in de gevangenis heel wat vormen van kapitaal aanwezig die onderbenut blijven. De voedselproductie is één ding. De gevangenis van Hoogstraten is een penitentiair schoolcentrum met een aanbod van beroepsopleidingen die nuttig zijn voor het achterstallig onderhoud in de gevangenis.

- "Eigenlijk kan de gevangenis perfect zelfvoorzienend zijn, niet alleen voor de voedselproductie, maar ook voor de bouw."
- Tom zegt: "We hebben hier stukadoors, elektriciens, metsers en schilders. Maar de stelling op de koer staat er niet voor de bouw hoor, nee, die staat er om de dakgoot omhoog te houden."
- Tom is trots over de inrichting van de cinemazaal, waar hij aan meegewerkt heeft.
- Werken aan de buitengevel is per definitie niet toegelaten.

Gevangenis als attractie

Ondanks de geslotenheid van de gevangenis bestaan er heel wat relaties met de leefomgeving – soms onbedoeld. De erkenning als UNESCO-werelderfgoed levert geen geld op, maar zal naar verwachting wel grotere publieke interesse met zich meebrengen. Vraag is hoe we de publieke interesse een plek geven in de dagelijkse werking van de gevangenis.

- Er wordt nagedacht over een publiek toegankelijke overnachtingsmogelijkheid (type Bed & Breakfast) in de gevangenis van Hoogstraten – eventueel als gevangeniservaring in combinatie met het gevangenis museum. De gevangenis heeft veel beschikbare ruimte. Tom zegt: "Sectie B1 en B3 staan volledig leeg. Het is schandalig. Dat laten ze niet zien, hoor! Bezoek blijft buiten aan de poort, daar is het schoon."
- Af en toe komt er een fietstoerist aangewaaid die denkt dat het kasteel een toeristische trekpleister is. Dan moeten ze zeggen dat het een gevangenis is.
- Er zijn nog andere relaties mogelijk met het landschap. Jos droomt luidop: "We organiseren kanovaren op de Mark." Edith haakt in: "Vroeger was er een zwemvijver met boothuis in Wortel en dat werd uitgebaat door een landloper." De gedetineerden worden vrolijk: "Het is de wereld op zijn kop: een landloper bewaakt de buurtbewoners." De recreatiezones zijn nu afgeschaft. Edith weet dat de visvijver niet langer past in het beeldkwaliteitsplan voor het landschap.
- Een voorstel is om de vroegere tramlijn in ere te herstellen. Een buurtspoorweg verbond de kolonies van Wortel en Merksplas via de gevangenis van Hoogstraten met Antwerpen. In Brugge zijn koetsen totaal nutteloos, maar wel zeer geliefd bij toeristen. Misschien kan de buurttram uitgroeien tot een attractie in de Noorderkempen.
- De gevangenis kan een infopunt worden op wandelroutes en fietsknooppunten.
- Veiligheidsprobleem is dat bezoekers enkel door politie mogen gecontroleerd worden. Cipers zijn enkel bevoegd over gedetineerden.

Mentale grenzen in het landschap

De open relatie met het omliggende landschap in de gevangenis van Hoogstraten wordt verstoord door virtuele grenzen. Zo zal een gedetineerde met een formele 'vrije doorgang' niet zomaar een gesprek aangaan met eender wie. Vraag is hoe om te gaan met angst en onzekerheid bij het gebruik van het open gevangenislandschap.

- Tom zegt: "Als iemand binnen wandelt op het domein dan praat ik er niet mee, hoor – enkel als er een chef bij is." Je hebt een 'vrije doorgang' nodig om je over het domein te mogen verplaatsen. Die toelating is dus nodig om te kunnen werken. Als je iemand ontmoet, is het opletten geblazen. Het gevaar is dat de chef opmerkt dat je gesproken hebt met iemand van buiten en het vermoeden ontstaat dat je een afspraak gemaakt had met iemand. Dan moet je bij terugkeer in de gevangenis naar de douche en naaktfouille. Ook bij het werk op de landerijen in Merksplas dreigt het gevaar, maar daar is de kans op verdachte situaties minder. Tom: "De chef is er altijd bij aanwezig en er lopen uiteindelijk niet veel mensen op die padjes."
- De kledij is een belangrijk element in de identificatie van een gedetineerde. Er zijn verschillende soorten kledij:
  - verplichte werkkledij/gevangenisuniform;
  - groen uniform voor het bosbeheer;
  - blauwe trui met groene strepen;
  - grijze broek als werkbroom;
  - beige broek als ontspanningsbroek (behalve als je eigen kledij hebt);
  - planton, bib, psd en kernleider worden beschouwd als bedieningsfunctie en krijgen een bijzondere kleur (rode jasjes).
- Ronny besluit: "Over kledij kunnen [de cheffen] eindeloos zagen, maar het ergste is het ondergoed dat al door duizend anderen gedragen is. Het is gewoon niet meer proper te krijgen."

Afgerichte honden in werelderfgoed

De huisvesting in erfgoed, zowel in Hoogstraten en Merksplas, botst op mentale grenzen. De afstandse ruimtelijke condities dwingen de gedetineerden tot gelatenheid ten aanzien van elementaire privacy en hygiëne. De voornaamste uitdaging van het leven in de gevangenis ligt in de confrontatie met de persoonlijke integriteit.

- De erbarmelijke sanitaire voorzieningen in het zogenaamde 'Celblok' van Merksplas komen ter sprake. Je moet de toiletemmer aan de deur zetten. De fatikken verzamelen de potten en kuisen deze op de pottenkoer. De potten zijn niet enkel voor toilet, maar voor alle afvalwater. Er is geen waterkraan en gootsteen op cel. Een fles wordt omgekeerd geplaatst in de centrale verwarming om zo te zorgen voor stromend water op cel. Tom reageert gelaten: "We passen ons aan."

- Er is overeenstemming over de sanitaire voorzieningen in Hoogstraten: "Het is hier in Hoogstraten niet veel beter." Je moet wel zelf je toiletemmer gaan uitgieten. En als je een pot op cel hebt, mag je niet met twee op cel. Douches zijn onlangs vernieuwd, maar zijn soms heel vies. We wassen ons liever in de wasbak. "We moeten heel wat grenzen verleggen [...] op vlak van privacy en hygiëne: kakken en eten op een cel, dat doet iets met je." Ronny zegt: "Ik ben afgericht als een hond: 's nachts ga ik niet naar het toilet."

Foto: BAVO

Notities uit de workshops in het OCPP

De workshops in Opleidingscentrum voor Penitentiair Personeel (OCPP) in Merksplas-kolonie (23 februari en 9 maart 2017) brachten een bont gezelschap samen. Kabinetsmedewerkers, volksvertegenwoordigers, schepenen, gevangenisdirecteuren, welzijnswerkers, professionals, professoren, ontwerpers, gedetineerden en vrijwilligers tekenden present. Het dertigtal deelnemers overtrof de verwachtingen. Een aantal van de deelnemers was betrokken in alle bijeenkomsten, inclusief het voorafgaandelijke bezoek aan de gevangenissen van Merksplas en Hoogstraten. Andere deelnemers schoven aan in één of meerdere workshops en zorgden zo voor de mogelijkheid van spontane debriefing en feedback. Het verloop van de workshops bestond uit een inleiding, een uitwerking van thema's in twee gespreksgroepen en vervolgens een plenaire feedbacksessie.

***De scenario's
omvatten geen
afgeronde visies,
maar eerder
een gebricoleerd
toekomstbeeld.***

In de eerste workshop stond de actuele situatie en planvorming in Merksplas op de agenda. Hiervoor werd de eerste sessie ingeleid met een terugblik op de rondleiding in de gevangenis van Merksplas zie pagina 20. Tegelijk werden er twee korte presentaties gehouden door Kristoff Hemelinckx (raadgever minister Jambon voor de Regie der Gebouwen) en Luc Kelders (ingenieur-architect bij de Regie der Gebouwen). De workshop werd afgesloten met een presentatie en bespreking van de workshops met gedetineerden zie pagina 51. In de tweede workshop werden inspirerende praktijkvoorbeelden besproken. De tweede sessie werd ingeleid met een introductie over het alternatieve detentieconcept 'De Huizen' door Ronny De Meyer, professor architectuur en vrijwilliger bij de gelijknamige vzw. Nadien bekeken we een interview met de directeur

van de gevangenis Bastøy in Noorwegen uit de begeleidende documentaire bij de film 'Bastøy' die Michel Kapteijns maakte in opdracht van het Nederlandse Ministerie van Justitie en Veiligheid.

Belangrijkste drijfveer van de workshops was het bespreken van de noden en verlangens bij verschillende betrokkenen en het bijeenleggen van de expertise en ervaringen. Discussies gingen evident alle kanten op. De herhaling van gespreksonderwerpen keer op keer stelde de betrokkenen in staat om op verhaal te komen en standpunten bij de gesprekspartner beter te begrijpen. De losse eindjes werden aan elkaar geknoopt in de hoop om zo uit te komen op een collectieve agenda. In de verwerking van de discussies werden een drietal min of meer samenhangende voorstellen uitgeschreven. Deze syntheseoefening doet uiteraard geweld aan de inhoudelijke complexiteit van de discussies in vivo. Belangrijk hierbij is dat de scenario's geen afgeronde visies omvatten, maar eerder een gebricoleerd toekomstbeeld. Hangende discussiepunten werden meegenomen in de scenario's zonder de indruk te wekken sluitend te zijn. We zijn ervan overtuigd dat de gebricoleerde scenario's de geest van de werkgroepen vertalen. De drie scenario's werden later voorgelegd in het debat zie pagina 92.

Notulen Workshop 1

Introductie

In de introductie wordt de ambitie van het Kempenlab geschetst: de kwaliteit van de gebouwde omgeving verhogen door mensen vanuit diverse disciplines samen te brengen in de vrije ruimte van cultuur. De aanleiding is de gelijklopende datum voor de erkenning van Koloniën van Weldadigheid als UNESCO-werelderfgoed en de gevangenisbrand in Merksplas. De opstand deed ons eraan herinneren dat de gevangenis jammerlijk vergeten is binnen de ontwikkelingsplannen voor de kolonie. Na het bezoek aan de gevangenissen blijkt ook het omgekeerde het geval: in de renovatieplannen voor de gevangenis van Merksplas is weinig aandacht voor de omliggende kolonie. Hiermee is het thema voor het Kempenlab gezet.

Foto: Evelien Pieters

Als aftrap blikken we terug op het bezoek aan de gevangenis van Merksplas zie pagina 20. De discussie over de vermenselijking van de gesloten architectuur brengt ons op drie strategische vluchtlijnen:

- 1 Een andere gevangenisarchitectuur begint bij een ander taalgebruik, zie daarvoor afdeling De Haven voor geïnterneerden.
- 2 Een oplossing voor de veiligheid ligt niet in een compromis met menselijkheid, maar in de geïntegreerde oplossing van dynamische veiligheid. Denk aan de opgesloten cipiers tijdens de gevangenisbrand.
- 3 Creatief toepassen van de regels verandert het leven in de gevangenis. Een voorbeeld daarvan is het inmiddels al zeven jaar durende uitdovingsbeleid op het houden van kanaries op cel.

Ambitie van de Regie

Kristoff Hemelinckx is adviseur op het kabinet van de minister van Binnenlandse Zaken en Veiligheid. Hij verwijst naar het 'Masterplan 3' als kader voor de modernisering van de gevangenisinfrastructuur in België. Het was voormalig minister van Justitie Stefaan De Clerck die het zogenaamde Masterplan 2008-2012 lanceerde. Kristoff Hemelinckx stelt dat de eerste tien jaar werk gemaakt is van capaciteitsuitbreiding met de nieuwe gevangenissen van Beveren, Leuze, Marche en binnenkort ook Haren. Dendermonde is blijven hangen op procedures bij de Raad van State. De extra capaciteit was absoluut nodig, maar intern bestaat er veel frustratie over het uitblijven van vernieuwing. Nu is het zaak om een nieuwe "manier van werken" uit te vinden, stelt Hemelinckx. Hij verwijst hiervoor naar het Forensisch Psychiatrisch Centrum (FPC) in Gent waar een andere terminologie in de bestekken maakt dat het FPC geen gevangenis meer is. Het toekomstige FPC in Antwerpen wijkt nog veel meer af van datgene wat we kennen als gevangenis. Kristoff Hemelinckx schetst een proces van voortschrijdend inzicht en belooft dat de toekomstige gevangenis van Leopoldsborg "geen tweede Beveren" zal worden.

De renovatie van de gevangenis van Merksplas werd met stip opgenomen in het 'Masterplan 3' maar is tegelijk een bijzonder geval. Het grote kader van een beleidsplan is één ding, de kleine details van een bestek en ontwerp zijn nog heel iets anders. "De draad kan weg rond de gevangenis als je het verstandig ontwerpt", suggereert Kristoff Hemelinckx. Daar bovenop komt "het wankel evenwicht tussen noodzakelijke ingrepen vanuit het oogpunt van Justitie en infrastructuur en de beschermde status van het erfgoed." Het is bovendien moeilijk om een ideaal van 'humane detentie' te realiseren binnen een infrastructuur die aan het instorten is. Mooie ideeën omzetten in een concreet behoefteprogramma en dat dan op papier zetten, blijkt het ultieme obstakel in het streven naar vernieuwing in de gevangenisarchitectuur. Hierbij reikt Kristoff Hemelinckx de hand naar het Kempenlab: "Het kan anders, dat weet iedereen, maar geef ons een concrete beschrijving."

Luc Kelders is als architect actief bij de Regie der Gebouwen en verantwoordelijk voor de opmaak van de plannen bij de renovatie van de gevangenis van Merksplas. Luc Kelders licht een tipje van de sluier over de geplande werken in Merksplas. Hij bespreekt de mogelijkheden bij de renovatie in het kader van het Gewestplan en het Provinciaal Ruimtelijk Uitvoeringsplan (PRUP). Hij spreekt over een vijftal acties,

met name de renovatie van de bestaande gebouwen, het herstel van de dreven, het optimaliseren van de perimeter, de afbraak van overvloedige storende constructies, en de herbestemming van gebouwen die niet nodig zijn voor justitiële doeleinden.

In de vooropgestelde planning zal de renovatie van de gevangenis van Merksplas opgestart worden in 2019 en zich in vijf fasen met telkens twee jaar uitstrekken over een periode van tien jaar. De fasering houdt rekening met de verschillende mutaties van de infrastructuur doorheen de geschiedenis. In de vooropgestelde planning wordt de renovatie van de gevangenis van Merksplas opgestart in 2019 en uitgestrekt in vijf fasen over een periode van tien jaar. De fasering houdt rekening met de verschillende mutaties doorheen de geschiedenis. Tevens zet de fasering een carrousel op voor een continu behoud van cellulaire capaciteit. De eerste fase betreft technische ruimten en een cellulaire complexen, de tweede fase betreft een volgend deel technische ruimten en cellulaire complexen, de derde fase betreft logistieke en administratieve ruimte, de vierde fase betreft een ander deel cellulair complex en administratief gebouw, en tenslotte betreft de vijfde fase de werkplaatsen, onderhoudsinfrastructuur en onthaalafdeling. Alvast is duidelijk dat het herstel van de dreven binnen de gevangenis vooral gebeurt omwille van het visuele aspect. De omheining blijft voorlopig dezelfde. Ook wordt er een nieuwe aanplanting op

de wandeling voorzien door de ruimte voor wandelingen kleiner te maken. Het herstel van de dreven binnen de gevangenis is vooral bedoeld omwille van het visuele aspect. De omheining blijft voorlopig dezelfde. Ook wordt er een nieuwe aanplanting op de wandeling voorzien door de ruimte voor wandelingen in te korten.

In de discussie wordt in twijfel getrokken of de omheining zo noodzakelijk is als gedacht, omdat deze uiteindelijk nog maar tien jaar bestaat. De suggestie is om de omheining weg te laten als we rekening houden met de doelgroep. Kristoff Hemelinckx antwoordt dat momenteel overwogen wordt om de draad weg te laten door gebouwen te gebruiken als begrenzing van het terrein. Voorwaarde is dan wel dat de gebouwen in kwestie niet meer gebruikt worden als cellulair complex en ingevuld worden met nieuwe functies, zoals bijvoorbeeld een administratief programma.

Ook wordt de suggestie gedaan of het niet mogelijk is om gedetineerden in te zetten binnen de renovatieplannen, bijvoorbeeld in een traject van 'werkend leren' rond knipvoegen en schrijnwerk. Een dergelijk zinvol project blijkt moeilijk omwille van de complexiteit van aanbestedingen tussen de Regie der Gebouwen en private bouwondernemers. Hiertegen werpt gevangenisdirecteur Ivan David op dat de kolonies vroeger een zelfstandig beheer voerden en dat men binnen de eigen werkingsmiddelen beslissingsrecht had over werkexploitatie. Iemand anders stelt

dat er ook nu nog veel gebeurt in zelfbeheer, zoals de inrichting van de wandeling in de gevangenis van Hoogstraten. Gedetineerde Daoud voegt toe dat zij ook in Wortel-Kolonie de 'cinema' opgeknapt hebben. Luc Kelders stelt dat de Regie der Gebouwen werkt in opdracht van FOD Justitie en dat deze laatste het programma van eisen op tafel legt. Kristoff Hemelinckx herhaalt de oproep naar concrete voorstellen om de betrokken administraties te inspireren.

Groepsgesprek

De spontane discussie na de inleidende toespraken bleek heel vruchtbaar in grote groep. Het programma van de workshop wordt herschikt. Er wordt beslist om in plaats van parallelle werkgroepen in een grote groep te blijven praten. De groep buigt zich over de twee centrale vragen van de workshop. De vraagstelling brengt verwarring te weeg en wordt vervolgens teruggebracht tot de kern: hoe kunnen we de strafuitvoering terug een plaats geven in het landschap van de kolonie? En hoe kunnen we het landschap terug introduceren binnen de gevangenis en de strafuitvoering?

- Het idee om gedetineerden te laten werken in het landschap wordt terug op tafel gelegd. Het domein van de kolonie werd bij elkaar gehouden

Bron: Collectie Bruno Van der Avoort

zolang de Wet op de Landloperij bestond. Nadien volgde een verregaande versnippering, waarbij de bevoegdheden zich letterlijk vertalen naar de ruimte.

- Er wordt geopperd om te vertrekken vanuit de bestaande situatie. Het open regime in de gevangenis van Hoogstraten biedt een aanknopingspunt. De positieve ervaringen die ontstaan binnen de werking van gedetineerden in het bos- en natuurbeheer moet gebruikt worden om de mogelijkheden op andere terreinen te onderzoeken. De versnippering van de kolonie is deel van een beslissingscultuur die sinds decennia gegroeid is en dat krijg je niet zomaar gekeerd.
- Het historische verhaal biedt wel een stevig uitgangspunt om door te trekken naar de actuele situatie en uitdagingen. Hierbij wordt gewezen op het vreemde verhaal van de hekken rond de gevangenis. In de nieuwe plannen worden de dreven hersteld, maar wordt niets veranderd aan de hekken. Het argument dat je erdoorheen kan zien, wordt genuanceerd vanuit de gedachte dat de hekken de blik zullen blijven verstoren.
- Een mogelijkheid ligt in het veranderen van de gevangenispopulatie. Een meer open sfeer en dito ruimtelijke structuur is mogelijk als er ingespeeld wordt op de demografische evoluties. In Merksplas verblijven veel oudere en zieke

gedetineerden. Het gevaar van ontsnappen is bij ouderen en zieken minder aan de orde. Het groene landschap kan voor deze groepen een therapeutische functie vervullen.

- De discussie over de hekken in en rond de gevangenis wordt gekoppeld aan een meer algemene beveiligingsparanoia. De maatschappij is vol van draden en hekken en die krijg je niet zomaar weg. Er is een geleidelijke aanpassing nodig door stapsgewijs positieve projecten een plaats te geven en zo de openheid stelselmatig uit te breiden.

- De vraag wordt gesteld wat de reden is van de afwezige gevangenis binnen het UNESCO-dossier. De houding van Kempens Landschap hierbij is onduidelijk. Blijft wel dat de sociale economie de meest voor de hand liggende manier is om de nalatigheid te corrigeren. Gedetineerden kunnen bijvoorbeeld betrokken worden bij de exploitatie van Hotel Corsendonk in de oude boerderij van de Merksplas-Kolonie. Anderen willen verder gaan en wijzen op de mogelijkheden om gedetineerden te werk te stellen in het landschap. Een moestuin komt ter sprake. Vroeger werd het hele landschap verbouwd, onder meer met aardappelteelt. Een veestapel ontbrak niet. Er wordt herhaald dat het verdwijnen van de koeien in de gevangenis van Hoogstraten geen rekening gehouden heeft met de therapeutische waarde van groen en natuur.
- In oorsprong was Wortel een meer vrije kolonie, terwijl Merksplas het karakter had van een meer gesloten kolonie. De twee verschillende kolonies vormden communicerende vaten. Vandaag is er geen structurele relatie tussen de gevangenis van Wortel en Merksplas. De vraag wordt gesteld welke meerwaarde er vandaag gevonden kan worden in het afstemmen van de werking in de verschillende gevangenissen van de Noorder-

kampen. Iemand vult aan dat de vrije en onvrije kolonie enkel als zodanig functioneerde in de Nederlandse periode, maar dat deze identiteit vandaag nog altijd in het landschap zichtbaar is.

- Er wordt gewezen op een verandering in de juridische situatie. Door de toename in elektronisch toezicht en taakstraffen is de gevangenispopulatie sterk gewijzigd. We moeten nu ruimer denken en de link leggen met armoede, opleiding, illegaliteit, enzovoort.
- Iemand vestigt de aandacht op een vergeten doelgroep in de gesprekken rond de plaats van de gevangenis in het landschap: families en vrienden. Rond gedetineerden hangt een uitgebreid netwerk van mensen. De film 'De Kolonie' van Filip Lenaerts [zie pagina 87](#) biedt zicht op de detentieschade die bezoekers onrechtstreeks te beurt valt. De bezoekers krijgen in Merksplas geen faciliteiten, terwijl er heel wat gebouwen op de kolonie leeg staan.
- Iemand vult aan: "We moeten geen armen zoeken, ze komen wekelijks in Merksplas op bezoek." Het zijn geen armen van Merksplas, maar ze komen van heinde en ver. De bezoekers vormen vandaag reeds een verbinding tussen de gevangenis en de omgeving.
- Een suggestie is om niet alleen te focussen op het leven van een gedetineerde in de gevangenis, maar ook te kijken naar de periode vlak daarna. In deze transitieperiode ervaren veel gedetineerden grote moeilijkheden. De vraag is of er vanuit de kolonie een plaats kan gegeven worden aan deze transitie naar vrijheid. Hierbij wordt een link gelegd naar de ambitie van minister van Justitie Koen Geens om experimentele transitiehuizen op te zetten.
- Het bezoek aan het bad in de gevangenis van Merksplas toonde de moeilijkheid van de opslag van goederen. Gedetineerden weten vaak geen blijf met spullen tijdens hun detentieperiode. Vraag is of de opslagmogelijkheden niet centraal vanuit Justitie of de gevangenis kan geregeld worden.
- Iemand werpt op dat er ooit een idee bestond om van de zogenaamde buitenblokken een 'asiel voor vrijwillig verblijf' te maken.
- Er wordt geopperd dat voor al deze ideeën een aanknopingspunt te vinden is in de gevangenis van Hoogstraten. De ideeën moeten nu op tafel

gelegd worden, anders wordt de mogelijkheid om ze in te bedden in de renovatieplannen gemist. Ideeën hebben is één ding, een begin maken iets anders.

- Onroerend erfgoed wordt vandaag gezien als belemmering voor de ontwikkelingen van de kolonie en de renovatie van de gevangenis. Dat is onterecht. Het gevangeniswezen is een fundamenteel en historisch onderdeel van het domein. Een perspectief vanuit erfgoed moet er alles aan doen om het penitentiële programma hier te houden en deel te maken van het landschap.
- Er wordt aangeknoopt bij de discussie rond familie en vrienden. Er is een fundamenteel verschil tussen gedetineerde en familie en dat is de vrijheid. Als we de betrokkenheid van families en vrienden willen vergroten, moeten we iets doen aan hun mobiliteitsproblemen.
- Er wordt aangeknoopt bij de discussie rond de veranderende justitiële situatie. Dat is ook het geval op vlak van personeel. In de geschiedenis bestond er een soort leefgemeenschap – weliswaar ongelijk – omdat het personeel vaak zelf op de kolonie woonde.
- Er wordt met het oog op de pauze een afronding gemaakt. Enkele zaken worden gememoriseerd:
  - verbreden van de scope naar zwakke doelgroepen in de samenleving;
  - opvang en onthaal van bezoekers een plaats geven op de kolonie;
  - overgang naar vrijheid en opvang na gevangenisverblijf een plaats geven op de kolonie;
  - landschapsherstel kan niet gebeuren zonder de bestemming van gebouwen ter sprake te brengen;
  - een visieontwikkeling rond het landschap moet drie registers tegelijk bespelen: het uitbreiden van infrastructuur naar de context, het uitwerken van diverse strategieën, en het bepalen van de doelgroep.
- De uitvoering van 'Masterplan 3' voor de gevangenissen en het UNESCO-dossier bieden kansen om veranderingen voor te stellen. Het Kempenlab is een vehikel om op de trein te springen. Hiervoor is het nodig om doelstellingen op korte termijn te bepalen en daarnaast te blijven dromen op lange termijn.
- De kolonie is nu versnipperd in een aantal clusters: de boerderij, de gevangenis, de vluchtelingen, de bewoners, enzovoort. Elke cluster heeft specifieke eigendomsstructuren. De functies zijn niet zo gemakkelijk met elkaar te

verbinden, maar het landschap en de architectuur zijn de integrerende factor. Binnen elke cluster moet gedacht worden hoe een bijzondere band met het landschap kan gevormd worden.

- Iemand doet een voorstel om de naam 'gevangenis' te vervangen door 'beschermde omgeving'.

Gedetineerden krijgen het woord

Na de pauze hervat het groepsgesprek met een debriefing uit de workshops met gedetineerden in de gevangenis van Hoogstraten zie pagina 51. We overlopen de voornaamste discussies en de aanwezige gedetineerden vullen aan met extra tekst en uitleg.

- Een gevangenis in het landschap is geen garantie op een rijke beleving van het landschap bij gedetineerden.

Bron: Collectie Bruno Van der Avoort

- Voedselproductie vanuit de gevangenis gebeurt nu voor externe consumptie. Kwaliteitsnormen laten niet toe om eigen melk en groente te gebruiken in de gevangensikeuken. Gedetineerden krijgen voedsel te eten gemaakt op basis van poeder – aardappelen, saus, soep, ... De werkgroep springt in op de discussie en verwijst naar de geschiedenis: aardappelen, wortelen, uien en ander voedsel werden verbouwd op de landerijen van de kolonie. Er wordt gesuggereerd dat de geschiedenis niet zo veraf ligt, maar dat groententeelt nog tot ongeveer drie jaar geleden gebeurde.
- Er blijkt vooral in de laatste vijf jaar veel veranderd te zijn. Na een inspectie van het 'groentenkot' en de keuken mocht plots niets meer

geconsumeerd worden. Het gebouw werd volledig gerestaureerd en daarna werd de werking ervan opgeschort. De beslissing werd ook ingegeven vanuit besparingsoverwegingen. Paradoxaal genoeg werd er bespaard op de zelfvoorzienende activiteiten.

- Iemand vult aan dat in de opleiding natuur- en bosbouw veel groenten verbouwd worden, maar dat ook deze niet mogen gebruikt worden in de gevangensikeuken. De groenten gaan naar de voedselbank.
- De zelfvoorzienende activiteiten brengen ons op de mogelijkheid om de stukadoors- en schildersopleiding in te schakelen binnen het onderhoud van de infrastructuur. Deze werking is vandaag niet toegelaten.
- Culturele activiteiten in de gevangenis worden vandaag bemoeilijkt. Muziekinstrumenten moeten van binnen de gevangenis aangekocht worden. Het MOOOV-festival heeft ook een luik binnen de muren, maar filmvertoningen zijn afhankelijk gemaakt van de wandeling. De idee is dat dit gebeurt "omdat er anders geen volk komt". De beleving is dat er vroeger meer georganiseerd werd, maar ook cultuur blijkt het slachtoffer van besparingen.

- De besparingen zorgen voor reorganisaties en bemoeilijken de linken tussen binnen en buiten. In vergelijking met andere gevangenissen heeft de gevangenis van Hoogstraten ondanks de besparingen heel wat activiteiten kunnen behouden – hierbij steunend op de historische precedënten.
- Gedetineerden waren verbaasd dat er een Gevangenis museum was in Merksplas-Kolonie. Gedetineerde Tom zegt grappend: "Wij dachten dat we in het museum vastzaten". De gedetineerden willen zelf een rol opnemen in een museale werking. Ze kunnen persoonlijke verhalen toevoegen aan de museumcollectie. Erfgoedcel Noorderkempen heeft wel eens gevraagd aan gedetineerden om te helpen bij de restauratie van het papieren archief, maar daar is niets van gekomen en dit zou zich sowieso afspeelen binnen de gevangensimuren.
- Af en toe belanden er in de gevangenis van Hoogstraten verdwaalde toeristen met de vraag of het Gelmelslot kan bezocht worden. De erkenning als werelderfgoed zal de aandacht voor de kolonies alleen maar doen vergroten. De gevangenis kan hierbinnen als een attractie gaan functioneren. Het idee van een gevangenis museum in verbrede vorm kan hierbinnen een betekenis krijgen. De vraag wordt geopperd of bezoekers van buitenaf een meerwaarde zijn voor het leven in de gevangenis. Het gevaar is dat het gevoel

van 'aapjes kijken' zal ontstaan. Ook bestaat het gevaar dat bezoekers met slechte bedoelingen gebruik maken van publieksactiviteiten. Anderzijds zou het openstellen van de gevangenis een nut hebben om te tonen aan de buitenwereld wat vrijheidsberoving betekent op alledaags niveau.

- Een probleem van gedetineerden is niet de vrijheid, maar de drukte van het leven in een massa, wanneer ze terugkeren in de maatschappij. Het voorstel is daarom een café in te richten binnen de portierswoning aan de poort van de gevangenis van Hoogstraten. Het café kan evengoed de functie krijgen van een gevangenis museum. De publieke functies zijn voorbereidingen op de resocialisatie en moeten de gedetineerden laten wennen aan het leven in de drukte van de maatschappij. Iemand voegt toe dat de ontsluiting van de penitentiaire instellingen een belangrijke rol kan spelen in de creatie van maatschappelijk draagvlak. Een café-museum is een sterk argument om te investeren in de gevangenis.
- Er wordt gewezen op de mouterij die momenteel gerestaureerd wordt, zonder dat er reeds een functie bekend is. De gedetineerden vinden het erg dat hun verblijfplaatsen nog steeds niet gerestaureerd werden. De betrokkenen vanuit de Regie der Gebouwen geven toe dat dit inderdaad niet logisch is. Een reden ligt bij de traagheid in de werking van overheidsinstanties, terwijl zij dit

als persoon uiteraard heel graag anders zien. Als er dan eenmaal een schetsontwerp is, blijven de diensten kampen met een erg lange procesduur.

- Gedetineerden ervaren mentale grenzen in het landschap: het moment dat je buiten komt, is het niet evident om in contact te treden met vreemden. Al snel is er een mogelijke verdenking van minder goede bedoelingen en dan dreigt onnodige controle. Er wordt gezegd dat een openheid die gegeven wordt in een 'waas van angst en onzekerheid' pervers is. De openheid moet structureel uitgewerkt worden, zowel in de relatie naar buiten als in de interne werking. De relatie met de buitenwereld is een ideologisch verhaal. De werking binnen de gevangenis kan rationeler gevoerd worden, omdat het te maken heeft met veranderende profielen. Het probleem blijft liggen bij de zwaardere categorieën van gedetineerden die niet zo gemakkelijk in contact met de maatschappij kunnen gebracht worden.
- Er wordt een duidelijke definitie gevraagd van de open gevangenis. Tijdens het bezoek in de gevangenis van Hoogstraten leerden we wat een 'gesloten regime met een open karakter' is. Er staat dan wel geen draad rond de gevangenis van Hoogstraten, maar de celdeuren blijven gesloten. Er wordt verwezen naar Leuven-Centraal waar gedetineerden nu zelf (gedeeltelijk) baas zijn over de celdeur. Een precedent ligt

tegelijk bij de nieuwe vrouwenafdeling in Hoogstraten waar de locatie in een eigen vleugel het mogelijk maakt om een meer open regime uit te bouwen.

- De erbarmelijke omstandigheden zorgen voor gelatenheid bij de gedetineerden. Het alomtegenwoordige kunstlicht zorgt voor een onaangename sfeer en bezorgt veel gedetineerden hoofdpijn. Gedetineerden doen het licht nog liever uit. Er wordt gewezen naar de nieuwe gevangenis van Beveren waar het dak iets opgetrokken is, zodat natuurlijk daglicht binnenkomt in de vleugels. Een gedetineerde zegt: "Met die erbarmelijke omstandigheden leer je omgaan. In hun beleving is de infrastructuur in de gevangenis van Hoogstraten niet veel beter dan in Merksplas. Toiletemmers zijn ook in Hoogstraten nog steeds in gebruik, wat een gedetineerde ertoe bracht zichzelf een 'afgerichte hond' te noemen.

Bron: Collectie Bruno Van der Avoort

- De discussie keert terug naar de moeilijke stap van binnen naar buiten. Dit probleem treedt vooral op binnen een kleine gevangenis, omdat je altijd te maken hebt met dezelfde vertrouwde gezichten. Er wordt geopperd dat het probleem van de vertrouwde gezichten wellicht de werking van een transitiehuis zal bemoeilijken. Iemand weerlegt dat de werking van een transitiehuis gekoppeld is aan een opleiding of werkstage buiten de instelling en daarom een belangrijke tussenstap meeneemt in haar eigen organisatie – in tegenstelling met de gevangenis vandaag.
- Terug met mensen en prikkels leren omgaan vraagt een enorme inspanning van gedetineerden. Een stage zorgt voor een stapsgewijze gewinning. Een gedetineerde vertelt een anek-

dote: "Ik heb al vijf jaar geen hond gezien en kreeg een panische angst bij het zien van huisdieren". Iemand vertelt ooit van een gedetineerde het verhaal gehoord te hebben dat ze bij een bakker de schuifdeur niet zelf durfde door te gaan.

- De werkgroep ziet in de getuigenissen een drijfveer om het werk op de kolonie uit te breiden. Arbeid en de mogelijkheid om dingen buiten de gevangenis te doen, moet het speerpunt worden van de gevangenis van Merksplas.
- Een verborgen probleem is de tewerkstelling van gespecialiseerde technici die een duurzame rol willen spelen in het aanbod van opleidingen in de gevangenis. Je moet cipiers vinden die toevallig ook een metselaarsdiploma op zak hebben. De waardering van technische functies in het gevangeniswezen is zwaar onderschat ten opzichte van het bewakend personeel. Er zijn financiële en professionele belemmeringen om te kiezen voor een technische functie. Daarnaast speelt ook opportunisme, omdat technici meer verantwoordelijkheid moeten nemen. Slotsom is: "Je verdient beter als je minder doet".
- Iemand stelt dat de moeilijkheid van discussies over het gevangeniswezen is dat je de 'input en output' van gedetineerden niet in eigen handen hebt. Iemand werpt tegen dat dit een typische blik is vanuit de gevangenis. Als je vanuit het perspectief van de landschappelijke context kijkt, maakt het eigenlijk niet uit wie er binnenkomt in de gevangenis.
- Er wordt op gewezen dat het 'Masterplan 3' een duidelijke keuze maakt voor meer differentiatie. De nieuwe gevangenis hebben vooral werk gemaakt van capaciteitsuitbreiding. "High-security hebben we nu genoeg". De categorie van de gevangenis van Merksplas als 'halfopen' categorie is een heel oude classificatie die gemaakt was speciaal voor de landlopers die binnen woonden en buiten tewerkgesteld waren. In de letter is de gevangenis nog halfopen, maar in realiteit is het betekenisloos geworden. Nu is er enkel de kleine groep gedetineerden die vanuit het open regime in de gevangenis in Hoogstraten uitgestuurd wordt om het domein te onderhouden.
- Er wordt herhaald dat de draad in principe weg kan als de perimeter van de gevangenis verstandig ontworpen wordt. Iemand repliceert dat er tegelijk een nieuwe definitie van detentie nodig is. Vandaag functioneert de gevangenis nog zo goed als honderd jaar geleden. Vraag is of het ook anders kan. De Basiswet van 2005

brengt de vrijheidsberoving terug tot een controle van de bewegingen van een persoon. Schade moet zoveel mogelijk beperkt worden door een aanbod van opleidingen en dergelijke. Vernederingen zijn ongewenst.

- Iemand betoogt dat er al heel wat differentiatie mogelijk is binnen een gevangenis. Als een gedetineerde alle kansen benut, kan hij vroeger de gevangenis verlaten. Er is een breed aanbod. Nadeel is het 'one size fits all'-systeem op vlak van beveiliging. Nu moet een dienst als de VDAB naar de gevangenis toegaan en is haar aanbod altijd te klein, te beperkt toegankelijk, enzovoort. De vraag wordt gesteld waarom er naast de gevangenis niet een sociale werkplaats en een sociaal dienstverleningscentrum uitgebouwd worden.

Agenda

Aan het eind van workshop 1 wordt een samenvatting gemaakt en komen we tot vier algemene doelstellingen voor het Kempenlab.

- 1 In de eerste plaats werd de vraag naar concrete aanbevelingen opgepikt, maar tegelijk ook uitgebreid. Het gevaar van de concrete aanbevelingen alleen is immers dat een groepje vrijwilligers een probleem moet oplossen waar een overheidsadministratie vol met ambtenaren niet aan toe komt.
- 2 Daarom werd tegelijk voorgesteld om een heldere visie op de toekomst neer te leggen waarbinnen de concrete aanbevelingen betekenis krijgen. Er wordt gesproken over een intendant voor het landschap die de ruime visie bewaakt en bij elke ingreep telkens het blikveld verruimt door er andere sectoren aan te koppelen, over de grenzen te kijken, enzovoort.

- 3 Een derde agendapunt lag in de uitbreiding van draagvlak doorheen de identificatie van partners. "Je mag de aap niet alleen op de schouders van Justitie zetten." Er zijn nog vele organisaties die betrokken zijn in het gevangeniswezen die nog niet genoeg gehoord worden bij het uitschrijven van een toekomstvisie voor de kolonie. Daarnaast zijn er ook tal van lokale organisaties die relevant kunnen zijn in de uitbouw van een toekomst voor de gevangenis.
- 4 Aanknopen bij de historische praktijk werd ook benadrukt. De ontwikkeling van de gevangenis heeft teveel de geschiedenis genegeerd. Een toekomstvisie moet terug aanknopen bij de vergeten mogelijkheden uit de unieke geschiedenis van Merksplas-Kolonie.

Uiteindelijk ligt de conclusie in het samen denken van de vier doelstellingen. Het isoleren van één doelstelling op zich kan aanleiding zijn tot perverse gevolgen. Neem alleen concrete aanbevelingen en je krijgt een obsceen gebod voor veranderingen die haaks staan op een algemeen kader. Neem alleen visie en je krijgt een lege doos die zweeft in de lucht. Neem alleen partners en de vernieuwing kan verwateren in een voortdurende afweging van verantwoordelijkheden. Neem alleen de geschiedenis en het gevaar dreigt van een geïdealiseerd beeld van het verleden.

Notulen Workshop 2

Terugblik

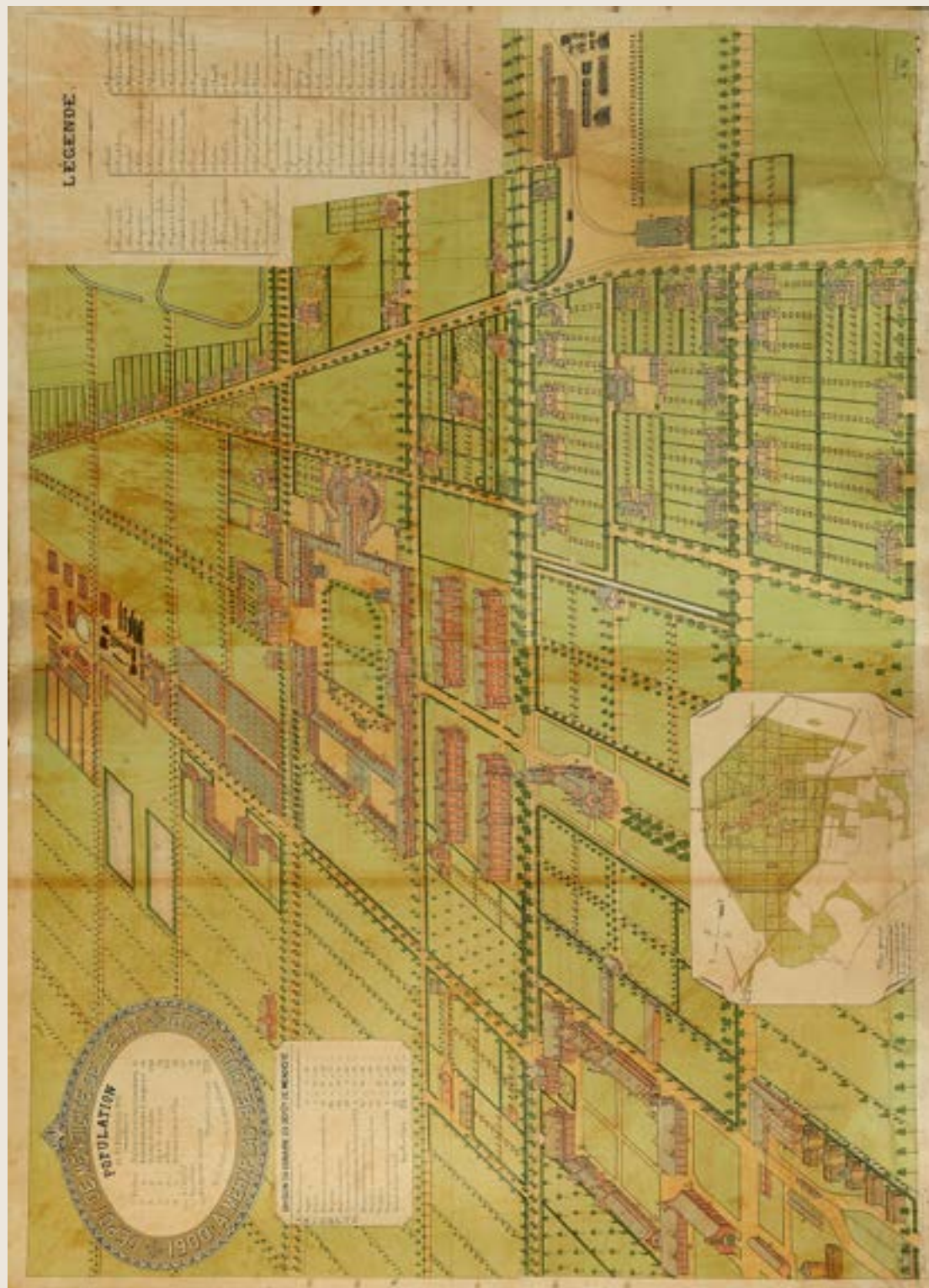
We starten de workshop met een debriefing van de eerste workshop. Een aantal centrale ideeën zijn blijven hangen, zoals:

- Productief landschap: het landschap wordt deel gemaakt van het globale ontwikkelingsplan. Het werken op het landschap moet geprofessionaliseerd worden in de sociale economie.
- In de geschiedenis kende de kolonie een autonoom bestuur. Wat zou autonomie betekenen voor de toekomst van de gevangenis? Vandaag is strafuitvoering deel van het monopolie van de staat, maar zijn de nieuwe gevangenissen wel al gebouwd binnen een publiek-private samenwerking.
- Halfopen regime: de gevangenis van Merksplas kent vandaag nog steeds een officiële classificatie als halfopen regime, hoewel in het dagelijks gebruik de gevangenis opereert als een gesloten regime. Het halfopen regime maakte het vroeger

Beeld: Evelien Pieters

Axonometrie van de landloperskolonie van Merksplas, 1900.
Bron: Gevangenis museum vzw

mogelijk dat gedetineerden overdag werkten op de landerijen of elders en 's avonds sliepen in de gevangenis. Dergelijk regime valt nu onder de 'beperkte vrijheid' en 'elektronisch toezicht'. De vraag is of het halfopen regime in de toekomst een nieuwe betekenis kan krijgen.

- 'Den draad': de overgang van binnen naar buiten is een landschappelijk element dat een grote betekenis speelt in de mogelijkheden van herstel en re-integratie. De vraag is of transitiehuizen, transitiezones of transitiecirkels een rol kunnen spelen in een nieuwe organisatie van een poreuze perimeter?
- De cel en de gevangenis muren scheppen veiligheid. Gedetineerden nestelen zich hierbinnen.
- De differentiatie van gedetineerden biedt een groot voordeel op het vlak van personeelsbeleid. De tewerkstelling van personeel in de werkplaatsen is vandaag gekoppeld aan de toevallige competenties of achtergrond van cipers. Zo heeft de drukkerij in Hoogstraten bijvoorbeeld nood aan cipers die toevallig in een vorig leven ervaring opdeden als drukker. De keuze van een doelgroep gedetineerden per gevangenis kan een opening creëren om aansluitend geschoold personeel te selecteren.

Discussie

De korte gespreksronde is bedoeld als debriefing maar loopt uit in een spontane discussie:

- De doelgroep in Merksplas evolueert naar oudere gedetineerden, omdat er een historisch hospitaal is en een zorgdienst. De infrastructuur is echter niet aangepast. De huidige ziekenzaal en de ouderenzorg in Merksplas gaan gebukt onder de hoge veiligheidsmaatregelen. Het idee van een penitentiair rust- of verzorgingshuis bestaat niet in België. In de Verenigde Staten zijn voorbeelden waar een regulier rusthuis eenvoudig uitgerust is met een draad rond het gebouw en een bewaker aan de deur.
- De idee van transitiehuizen of transitiecirkels kan een woon-werkbeweging introduceren in de gevangenis. Wonen in de gevangenis en werken op het land. Of omgekeerd: overdag werken op de landerijen en bossen en 's avonds wonen in het dorp of de wijk. Wellicht biedt elektronisch toezicht hierbij extra mogelijkheden.

- Iemand merkt op dat de doelgroep in de gevangenis van Merksplas niet alleen vergrijst, maar ook aan vergroening onderhevig is. Deze jonge gedetineerden hebben nood aan beweging en werk.
- Er wordt toegevoegd dat de vergrijzing tegelijk een problematiek rond sterven met zich meebrengt. In dat geval betekent een humane gevangenis dat waardig ouder worden ook binnen de gevangenis denkbaar moet zijn.
- De mogelijkheden tot ouderenzorg blijken vandaag heel beperkt. Nu is er in de gevangenis van Merksplas slechts één verpleegkundige actief die zich daar zo goed als met alles bezighoudt. De infrastructuur is ook onaangepast. Zo is het gebruik van rolstoelen quasi onmogelijk. Ouderen zijn ook uitgesloten van groepsactiviteiten doordat er geen toegankelijke lokalen zijn op de begane grond.
- Er wordt naar de gezinsverpleging in de Kolonie van Geel verwezen als goed voorbeeld. Doorheen de geschiedenis zijn de psychiatrische patiënten verspreid over de lokale gemeenschap en wonen ze in bij families.
- De gevangenis van Merksplas heeft het voorrecht om gesitueerd te zijn in het landschap. Natuur heeft een genezende en helende kracht. Vandaag echter is het landschap van de kolonie te monotoon geworden en moet de biodiversiteit terug een plaats krijgen.
- De gevangenis van Hoogstraten vormde in de geschiedenis van de Rijkswelddigheidskolonies een geheel met de kolonies van Merksplas en Wortel. De drie inrichtingen vormden één administratief geheel. Ook de Kolonie van Rekem maakte deel uit van het geheel.
- Het oude hospitaal in Merksplas-kolonie, waar vandaag de ouderendoelgroep gehuisvest is, stond vroeger aan de rand van de gevangenis. Het idee is om bij de renovatie van de gevangenis het hospitaal een aparte status te geven met andersoortige grenzen en hierdoor openheid te creëren voor de ouderen.
- Er wordt gewezen op de vele leegstaande huizen en gebouwen op het domein van Merksplas-Kolonie en de mogelijkheden die het biedt om een brug te slaan tussen het leven in de gevangenis en de buitenwereld. Er wordt gedacht aan de ontvangst van bezoekers, huisvesting voor familie van gedetineerden, interactie met de lokale gemeenschap, enzovoort. Vrijheidsbero-

ving is geen reden om elke verbinding met de buitenwereld onmogelijk te maken.

- Er wordt op gewezen dat FOD Justitie een eigen bejaardentehuis voor landlopers (het zogenaamde patjeshuis) organiseerde in Wortel-Kolonie.
- De ervaring van het landschap in de gevangenis van Hoogstraten wordt als heel plezierig ervaren. De groene landerijen en het dorp in de verte zijn dan misschien niet vrij toegankelijk voor gedetineerden, maar bieden rust en perspectief. Ook voor het personeel is het omringende landschap een factor: het werken in de gevangenis van Hoogstraten is anders dan in de gebruikelijke gesloten complexen.
- Er wordt aangevuld dat het 'te gast zijn in het landschap' evengoed een rustgevende en helende betekenis heeft. Het landschapsbeheer in en rond de kolonies biedt hiervoor uitgebreide mogelijkheden.
- Er wordt aangevuld dat het precedent hiervoor bestaat in het natuur- en bosbeheer met gedetineerden uit de gevangenis in Hoogstraten.

- Er wordt aangevuld dat het welbevinden van personeel misschien wel de belangrijkste factor is in de humanisering van de gevangenis. Personeel dat werkt binnen een aangenaam en goed kader zal beter functioneren.
- Er wordt teruggekoppeld naar de kolonie als een historisch voorbeeld van het concept 'productief landschap' – dat vandaag door heel wat partijen gepropageerd wordt. De vraag is waarom tuinbouw en landbouw ontkoppeld werden van het penitentiële complex. Alle taken die niet-justitieel zijn, worden uitbesteed aan derde partijen. Het links laten liggen van de gedetineerden wordt gezien als een verlies van humaan kapitaal en een onrecht aan de geschiedenis.
- Iemand repliceert dat er in de gevangenis van Hoogstraten wel degelijk een kleinschalig landbouwkundig project gaande is, maar dat de opbrengst naar buiten gaat. Consumptie binnen de gevangenis is verboden.
- Iemand maakt een vergelijking met de integratie van schooltuinen in de scholenbouw om zo kinderen terug in contact te brengen met de productie van voedsel en de cyclus in de natuur. Zo stond in de krant dat een basisschool in Brussel een groentetuin op het dak had aange-

legd. Wellicht kan Justitie lering trekken uit deze schoolvoorbeelden. Het idee van een productief landschap hangt samen met de getuigenissen van gedetineerden over 'de hongerige gevangenis' en hun hoop om de voedselcirkel ten dele te sluiten.

- Iemand reageert dat het niet zomaar haalbaar is om terug te gaan naar de tijd van de landlopers. Landbouw kent evengoed haar eigen 'gebetonneerd systeem' dat niet zo maar een-twee-drie te wijzigen is. De realiteit is dat het eigendom van de kolonies nu verspreid ligt over verschillende eigenaren of pachters. Er moet rekening gehouden worden met het ruilverkavelingsproces dat boerderijen toepassen op gronden die ze in pacht gekregen hebben. Pacht is voor een landbouwer een noodzakelijke garantie om een bedrijf te runnen. Eventuele plannen om de landbouwgronden te betrekken in de werking van de gevangenis zullen dus moeten gebeuren in gesprek met individuele landbouwers. De pachtovereenkomsten liggen vast, de ruilverkaveling is een proces met lange termijnen. Tewerkstelling van gedetineerden op landbouwgronden is dus afhankelijk van de zin van individuele landbouwbedrijven – dat kan je niet vanuit de overheid sturen.
- Iemand situeert de discussie door te verwijzen naar een meer algemene versnippering van de kolonie in de transitieperiode na het afschaffen van de wet op landloperij. Vroeger waren de gronden in handen van de Regie der Gebouwen en werd het gebruikt door de kolonies. De Vlaamse Landmaatschappij (VLM) nam de gronden over en dat was een geschenk uit de hemel voor het opzetten van ruilverkavelingsprojecten. VLM was echter enkel geïnteresseerd in landbouwgronden, maar kreeg er de bijhorende bossen en gebouwen bovenop. De bossen

werden al snel afgestoten en doorgeschoven naar het Agentschap Natuur en Bos. De akkers werden met teeltcontracten gegeven aan de boeren. De gebouwen werden afgestoten naar Kempens Landschap en de gemeente.

- Iemand vult aan dat de overheid in diverse gedaantes nog altijd de enige eigenaar is en dat dit ondanks alle versnippering volgens de bevoegdheidsverdelingen, uiteindelijk een waarborg biedt op het landschapsbehoud.
- Er wordt geconcludeerd dat de link vanuit de gevangenis met landbouwactiviteiten wellicht moeilijk is door de pachtovereenkomsten op de gronden, maar dat in het bos- en natuurbeheer wel onderhandelingsruimte bestaat. Hierbij wordt gekeken naar de lokale overheid.
- Iemand brengt de link met de zorgsector en de praktijkvoorbeelden van zorgboerderijen terug op tafel. Er zijn heel wat voorbeelden waar zorgboerderijen functioneren als beschermde werkplaats voor mensen met een handicap. De boerderij in Hoogstraten heeft men nooit uitgebouwd als zorgproject, maar op ongelukkige wijze als een normaal landbouwbedrijf.
- Iemand wijst erop dat de geschiedenis van de kolonie als zelfvoorzienend systeem moet herdacht worden in termen van het therapeutische, helende karakter van het werken op landerijen en beheren van bossen. Vandaag is het denken in termen van een economische opbrengst en conformiteit aan regelgeving een obstakel. Een perspectief vanuit zorg en zingeving heeft evengoed een waarde. Het therapeutisch landschap heeft een humane en sociale opbrengst. Gedetineerden die werken op het land zullen wellicht ook een besparing mogelijk maken in de torenhoge zorgkosten voor gedetineerden. De locatiefactor is het grote voordeel en voorrecht van de gevangenis in Merksplas en dit verschil met stedelijke locaties mag niet onbenut blijven.
- Iemand vult aan dat het commerciële aspect toch niet onderschat mag worden. Er wordt hierbij verwezen naar een tuinbouwproject in de gevangenis van Saint-Hubert dat gedragen wordt door gedetineerden en gemotiveerde personeelsleden. Een groot deel van de groenten wordt gebruikt voor consumptie in de gevangenis. Het succes van het verhaal ligt in het aantrekken van personeel dat niet enkel 'justitieel' opgeleid is.

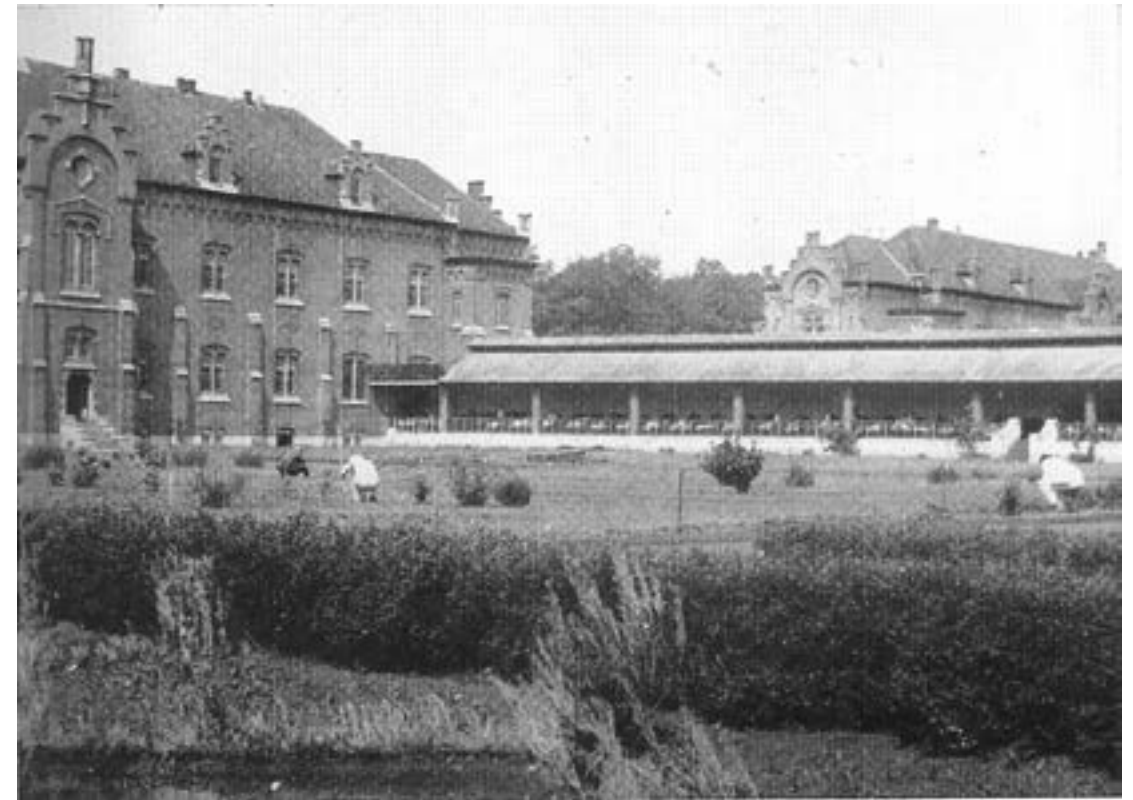

- Er wordt toegevoegd dat zingeving niet louter contemplatieve arbeid is, maar dat zingeving evengoed ontstaat in de productie van goederen waar iets mee gebeurt – zoals voedsel dat gezamenlijk geconsumeerd wordt. Een ander element van zingeving bestaat in het mengen van 'reguliere' werkrachten en de 'doelgroep' uit de gevangenis – hierdoor wordt een begin gemaakt van re-integratie van gedetineerden. Zingeving moet niet esoterisch gedacht worden, maar ligt in de eerste plaats in het aanbieden van zinvolle bezigheid aan gedetineerden.
- De problematiek van het landschap op de kolonie wordt heel concreet beschreven. Er is enorm veel werk dat moet gebeuren. De dreven bijvoorbeeld vragen het weghalen van de ondergroei ter bescherming van de zichtlijnen, zijtakken moeten regelmatig verwijderd worden voor het verkrijgen van mooie statische dreven, enzovoort. Dit zijn taken die perfect uitvoerbaar zijn door gedetineerden én het is bovendien heel zinvol werk. Er zijn op schaal van het landschap nog veel meer taken te vinden die zinvol zijn.
- Iemand voegt toe: gedetineerden kunnen een rol spelen in de waterhuishouding op het domein om te voorkomen dat grachten dichtslibben.
- Er wordt verwezen naar de gedwongen opname in de psychiatrie waar met voldoende omkadering mensen aan het werk gezet worden in groenzorg en zorgboerderijen. De begeleiding is zwaar, maar het succes ligt in het feit dat na maanden of zelfs een jaar mensen terug in het normale maatschappelijke circuit opgenomen worden.
- Iemand maant aan tot realisme en projecteert het zorgverhaal binnen de gevangenis. We kunnen aannemen dat voorlopig niet elke gevangene naar buiten mag om te gaan werken in het landschap. Juist daarom is het belangrijk om in te zien dat de gedetineerde binnen de gevangenis totaal geen contact heeft met de natuur. De wandelingen zijn heel stenig. De voeling met natuur is belangrijk, net als de mogelijkheden tot aarding. Het zijn allemaal redenen om het landschap binnen de gevangenis te herstellen.
- Er wordt in herinnering geroepen dat het weinige groen in de gevangenis van Merksplas behouden is, omdat het beschermd groen is. De wandeling voor de gedetineerden bestaat uit louter tegels die op de koop toe gebruikt worden bij opstanden. Is gras op de wandeling dan niet veel zinvoller én veiliger? Moeten we als maatschappij het gras op de wandeling niet als standaard stellen?

- Van het gras op de wandeling is het een kleine sprong naar planten op cel. In de gevangenis van Hoogstraten is dit uitzonderlijk toegelaten. Het bezitten van planten op cel is geen recht, maar kan wel toegestaan worden. Hierbij telt niet de Basiswet, maar het huishoudelijk reglement van de gevangenissen. Een lokale gevangenisdirecteur moet de mogelijkheid tot het bezit van planten opnemen in het huishoudelijk reglement. En toch is het bezit van planten niet zo eenvoudig als het lijkt. Onmiddellijk zal de discussie ontstaan: welke plant? Hoe groot? Is vermenigvuldiging toegelaten? Enzovoort. Het verbod op planten in de gevangenis is vandaag vooral ingegeven als manier om elke discussie uit de weg te gaan.
- Iemand suggereert als tussenoplossing de voorziening van planten in de gemeenschappelijke ruimten van de gevangenis. Gedetineerden smeken om planten en ook voor personeel zou het een veel aangenamere werkomgeving kunnen creëren. Het probleem ligt in de moeilijke controle over de planten aangezien aarde kan functioneren als 'wegstopplek' voor verboden goederen. Elke discussie wordt zo onmogelijk gemaakt vanuit het veiligheidsargument.

- Iemand voegt een economisch perspectief toe aan de voorziening van planten in de gevangenis. In het ontwerp van de nieuwe gevangenis van Beveren waren planten voorzien in de vleugels van het cellulair complex. De bouw van de gevangenis gebeurde in een publiek-private-samenwerking. De planten werden uit de plannen verwijderd, omwille van economische redenen ingegeven door het facility-bedrijf die onderdeel is van het bouwconsortium.

Bron: Collectie Bruno Van der Avoort

- Een moestuinproject in de gevangenis van Turnhout heeft problemen met zich meegebracht. Een gelijkaardig moestuinproject is nu opgestart in de gevangenis van Wortel en blijkt succesvol. De uitdaging is om nu vanuit de goede ervaring het project uit te breiden naar andere gevangenissen.
- **Tine van der Vloet**, Vlaams parlements lid, is erg geboeid door het concept van zorgboerderijen in de context van de gevangenis, maar vraagt om studies en bewijsmateriaal die kunnen aantonen wat de impact is van natuur op het welzijn van mensen.
- **Thomas Neefs**, maatschappelijk werker, gelooft in het belang van een gedifferentieerde aanpak in de gevangenis. Jongeren in de gevangenis

vragen een andere aanpak dan ouderen. Hij vindt het erg belangrijk om verschillende actoren te betrekken bij activiteiten.

- **Marc Sprangers** en **Karel Govaerts**, verbonden aan het Gevangenis museum, verwijzen unisono naar De Huizen als inspirerend voorbeeld en gevangenis model van de toekomst.
- **Caroline Daemen**, erfgoedconsulent, verwijst naar het boek 'Hotel Prison' van tralietrotter Jan De Cock als een goudmijn aan verhalen over maatschappelijke projecten in de gevangenissen. Within-Without-Walls organiseert lezingen in gevangenissen aan gedetineerden én daarbuiten.
- **Chris Wouters**, beleidsmedewerker voor de Vlaamse gemeenschap, ziet de werking van gedetineerden in het natuur- en bosbeheer als een goed praktijkvoorbeeld en ziet dergelijke werking in de toekomst graag uitgebreid worden.
- **Ivan David**, gevangenisdirecteur, gelooft in de toekomst van een 'herstelgerichte detentie'. Hij verwijst naar het derde luik van Justitie (veiligheid, re-integratie, herstel) dat vandaag nog te weinig belicht wordt. Het herstellfonds kan

Voorstellingsronde

Na de lange openingsdiscussie wordt alsnog een voorstellingsronde gedaan. We maken van de ronde gebruik om tegelijk praktijkvoorbeelden en bijzondere interesses te verzamelen bij de aanwezigen.

gedetineerden engageren in vrijwilligerswerk en het niet-uitbetaalde loon uitkeren aan de slachtoffers. Rond dergelijke werking zijn heel wat projecten te bedenken.

- **Tim Vekemans**, architect, wijst op de noodzaak om in elke verandering te vertrekken vanuit een "mandaat van de directeurs" en telkens de vraag te stellen: wat staat er in de weg dat FOD Justitie zich voorlopig niet wil engageren in het een of ander project?
- **Serge Rومان**, gevangenisdirecteur, wijst erop dat er vooral creativiteit nodig is om de reeds bestaande mogelijkheden op te rekken. Zo werd in Afdeling De Haven een uitgangspersmissie aangevraagd om in groep recreatieve activiteiten te ondernemen op de kolonie. De toelating moest aangevraagd worden bij vele instanties, maar bleek niet onmogelijk.
- Er is nood aan een betere afstemming van gevangenisdirecties (FOD Justitie) en de beleidsmedewerkers (Vlaamse ambtenaren) die werken in de gevangenis. Voorlopig is de visie van Vlaanderen beperkt tot: "Burgers zijn opgesloten, we komen met externe diensten naar binnen." Waarom kan dit niet omgekeerd? En waarom werken de beleidsmedewerkers tussen de vier gevangenis in de Noorderkempen niet samen? CAW werkt nu binnen een regionale samenwerking, behalve in de gevangenis (Hoog-

straten, Wortel, Merksplas en Turnhout) waar de beleidsmedewerkers naast elkaar werken.

- **Gert De Vos**, sociaal ondernemer, suggereert te starten met 'KleinArbeit'. We beginnen met kleine projecten en zetten kleine stappen, doen ervaring op, en creëren precedents voor het vervolg. Zo kan een project in de opleiding Natuur- en Bosbeheer een kiem zijn voor een vervolg op andere terreinen.
- Er wordt ook verwezen naar het project 'Retour' van het CAW waarin gedetineerden werkjes maken en de opbrengst naar een goed doel gaat. Waarom kan het naast vogelnestjes niet even goed gaan over een pop-up restaurant?
- **Serge Rومان** vult aan: "Begin met de kolonie zelf, met wat er al is of was." Het productief landschap klinkt vandaag als een hippe term, maar de voorbeelden liggen voor het grijpen in het verleden van de kolonie.
- **Ivan David**: "In de Nederlandse tijd werd de 'Maatschappij' opgezet vanuit een centraal gezag dat massief investeerde in de plaatselijke kolonies. Vandaag bestaat er nog steeds een centraal gezag (binnen de Federale Overheid), maar is het onduidelijk of dit nog bereid is tot investeringen die niet onder Justitie vallen. De beheerwerken

Begin met kleine stappen, doe ervaring op, creëer precedents voor het vervolg.

in natuur en bos zijn nodig, maar gebeuren niet vanuit de federale overheid. Een investering in de gevangenis zou niet losgekoppeld mogen worden van investeringen in het masterplan voor de kolonies."

- Er wordt een voorbeeld gegeven van hoe het niet moet: in het Centrum voor Illegalen worden de bomen binnen de draad jaarlijks gesnoeid door een private firma. De vraag is of deze werking ethisch te verantwoorden is binnen een context waarin illegalen zich steendood vervelen.
- **Roel De Ridder**, architect-onderzoeker, presenteert het project 'Rethinking Prison' van het Nederlandse architectenbureau OMA als een manier waarin architecturaal ontwerp niet alleen gaat om het gebouw, maar ook om het regime. In een studie van de koepelgevangenis in Arnhem bleek de centrale toezichtstoren allang niet meer in dienst en werd het toezicht decentraal uitgevoerd. De architecturale mutatie verbeterde zowel de veiligheid als het leven in de gevangenis. Om die reden ging het (nooit gerealiseerde) ontwerp van OMA uit van een behoud van het imposante historische complex en werden alle aanvullende functies en activiteiten ondergronds toegevoegd. Het ontwerp van OMA wordt vertaald naar de situatie in Merksplas. Ook in de planvorming voor Merksplas-Kolonie moet de basis vertrekken vanuit het respect voor het historische erfgoed en hierbinnen plaats maken voor evoluties in het detentieregime. Een ondergronds niveau in de kolonie van Merksplas? Dat is in de wereld van de gevangenis nog niet eens zo'n gek idee.
- Boswachter **Bart Hoeymans** stelt dat er wel degelijk veel geïnvesteerd wordt in bos en natuur. Zo vragen de dreven een intensief beheer, anders kun je er na stormweer niet meer door. Wel is het zo dat natuurbeheer in Wortel iets gemakkelijker gaat, door de minder complexe eigendomsstructuur. Hij wijst erop dat een erkenning als UNESCO-werelderfgoed de verantwoordelijkheden voor de overheid alleen maar zal vergroten. Nog meer financiële slagkracht zal nodig zijn om te voorkomen dat het kwaliteitslabel kwijtgespeeld wordt. Het is een kwestie van goede afspraken maken tussen de verschillende eigenaren. Hij is zeer enthousiast over het inzetten van gedetineerden in het beheer van natuur en bos.
- **Tim Vekemans** vindt het jammer dat gedetineerden niet op dezelfde manier ingezet worden in het onderhoud van de ruimtelijke infrastructuur. Gebouwen staan er vervallen bij. De maat-

staven van UNESCO zijn een garantie en kans om in de kolonie minstens even goed te doen als met de begijnhoven.

- **Daoud**, gedetineerde, argumenteert dat eenmaal de gevangenis eigen inkomsten kan genereren, ze minder afhankelijk zal zijn van andere partijen. Zo ligt de toekomst eventueel in een ambachtszone met productie en handel van streekproducten. Hij verwijst hierbij naar de bakkerij in de gevangenis van Hoogstraten die een omzet van 160.000 euro per jaar draait.
- Iemand vult aan: "Dat is bij natuur- en bosbeheer moeilijker aangezien de beheerwerken niet winstgevend zijn en er geen directe producten verbouwd worden."
- **Marij Verstaeten**, kabinetsmedewerker van gedeputeerde Bellens, stelt voor om voor de piste van sociale economie en alternatieve detentiehuisen een werkbezoek te plannen met de Regie der Gebouwen en te bekijken welke gebouwen er in erfpachtconstructies kunnen uitbesteed worden. De Provincie kan hierbinnen een bemiddelende rol vervullen en de vraag stellen aan alle betrokken en belanghebbende partijen wat ze willen met al die leegstaande complexen, in de eerste plaats de woningen in de Gentse wijk.
- **Ronny De Meyer**, professor architectuur, wijst erop dat 'goede bedoelingen' soms een averechts effect hebben. De horizon ligt voor hem in het afschaffen van de gevangenis en het zoeken naar nieuwe detentievormen. Na de pauze zal hij een toelichting geven.

Filmfragment

Na de pauze wordt een fragment vertoond uit de documentaire 'Bastøy: a different prison' (Michel Kapteijns, 2011) gemaakt in opdracht van de Dienst Justitiële Inrichtingen van het Nederlandse Ministerie van Justitie en Veiligheid. Uit 'Episode 1: a different approach' komen een tweetal onderwerpen naar voren.

- Gedetineerde Per Inge over de moeilijke keuzevrijheid in Bastøy: "Er is een grote vrijheid. In het begin is dat moeilijk. Want in de gesloten gevangenis moet je niet nadenken. Je moet geen beslissingen nemen. What the fuck, kan ik geen douche nemen? Moet ik wachten tot morgen? Dat wordt dan een normale gewoonte. En het wordt gemakkelijk: ik moet er niet over nadenken, niets is belangrijk. Ik concentreer me gewoon op mijn boek, mijn tv-programma of wat dan ook. En dan moet je plots [in Bastøy] alle beslissingen zelf nemen."
- Gevangenisdirecteur Arne Kvernvik-Nilsen over de wederkerigheid van zelfrespect in Bastøy: "Als ik van jou verwacht dat jij mij respecteert, kun je dat alleen als jij jezelf respecteert en als jij zelf weet wat respect überhaupt betekent. Hoe kan een bewaker een gevangene respecteren als hij niet weet wat dat is?"

Detentie in een gewoon huis

Het alternatieve detentieconcept 'De Huizen' wordt geïntroduceerd door Ronny De Meyer, professor aan de architectuurfaculteiten van de Universiteit Gent en Universiteit Hasselt en tevens als vrijwilliger bestuurslid van de vzw De Huizen. Het primaire idee

van het detentieconcept De Huizen is om voor eens en voor altijd komaf te maken met de grootschalige gevangenis. Met terechte trots vertelt Ronny De Meyer hoe de visieontwikkeling van een groep vrijwilligers na jaren hard werk werd overgenomen door minister van Justitie Koen Geens en goedgekeurd door het kernkabinet. De bedoeling is om binnen afzienbare tijd enkele transitiehuizen op te starten en zo de gevangenis fundamenteel te veranderen. Hiermee probeert Ronny De Meyer de aanwezigen in het Kempenlab: "Alle goede ideeën die ik hier aan tafel hoor, gaan uit van een straf tijdparadox: om de gevangenis beter te laten functioneren en de straf tot een succes te brengen, moeten we gedetineerden langer vasthouden."

Ronny De Meyer schetst de drie kernbegrippen van De Huizen. Een eerste concept is de 'kleinschaligheid': de maximum capaciteit van een detentiehuis omvat drie leefgroepen van tien personen. In tegenstelling tot de gebruikelijke capaciteit van een gevangenis met zo'n 300 à 500 gedetineerden, is de idee dat er veel meer winst te halen is bij een kleine schaalomvang. Een tweede concept is de 'lokale inbedding': een detentiehuis is betrokken op het maatschappelijke leven en betreft de omgeving in de werking. Hiermee nuanceert Ronny De Meyer de sympathie voor het gevangenseiland Bastøy in de werkgroep, aangezien het net als de traditio-

nele gevangenis uitgaat van een afscheiding van de bewoonde wereld. Een derde en laatste concept is de 'differentiatie': de gevangenispopulatie wordt onderverdeeld op basis van een detentieplan, niet op basis van hun delict. Het detentieplan wordt bovendien herdoopt tot oplossingsplan – een element dat reeds in de Basiswet ingeschreven staat, maar tot vandaag dode letter blijft.

Tenslotte wordt een pilootproject van een detentiehuis gepresenteerd in een leegstaand klooster in een provinciestad ergens in Vlaanderen. Terwijl het oude klooster dienst doet als cellulair complex, beveiligd naar de geldende normen, wordt de kerk ingericht als sociaal restaurant. De gedetineerden krijgen opleiding of worden tewerkgesteld in het restaurant, dat open staat voor de buurt. Ronny De Meyer wijst op de unieke kansen van herbestemmingsprojecten, omdat het detentiehuis hiermee verdwijnt in het bestaande stadsweefsel. Een detentiehuis mag geen nieuw of vreemd lichaam zijn in het (stedelijk) landschap. Opvallende architectuur is daarom niet wenselijk voor een detentiehuis. Hiermee bekritiseert hij expliciet de manier waarop FOD Justitie en Regie der Gebouwen de humanisering van de gevangenis gekoppeld hebben aan een architecturale modernisatie – een onderneming die met o.a. een gevangenis in Beveren van toparchitect Stéphane Beel jammerlijk mislukt is.

Strategie

Het formuleren van goede ideeën voor Merksplas-Kolonie is één ding, hoe deze te vertalen naar concrete interventies op het grondplan is nog iets anders. Hiermee komt de vraag naar strategie op tafel. De vraag is hoe we de geformuleerde ideeën kunnen samen brengen en verzekeren dat ze deel worden van de toekomstplannen van de kolonie. De vraag wordt uitgewerkt in twee parallelle werkgroepen, waarvan de resultaten vervolgens terug bij elkaar worden gelegd. Beide groepen leggen een reeks conclusies aan elkaar voor:

Eerste groep:

- Stap voor stap werken met de geschiedenis als basis. Bestaande initiatieven in kaart brengen. Niet te veel wachten op centrale toelating. Actoren samenbrengen vanuit diverse achtergronden
- Er is geen nood aan een alternatief masterplan, maar wel aan masters die een proces kunnen op gang trekken. Noem het ambassadeurs, regisseurs of katalysatoren. Het uitgangspunt is dat iedereen die aan tafel zit een stukje van de puzzel in handen heeft en deze puzzelstukken moeten samen gelegd worden.
- Er is geen nood aan een denktank, maar wel aan doeners. Een verandering is mogelijk als de goede ideeën ook in handen genomen wordt. De ingrediënten voor een innovatieve aanpak van de kolonie zijn vaak al aanwezig, er is nood aan een kok.
- We vertrekken van situaties die al voorhanden zijn en gaan stap voor stap uitbreiden. De start van een detentiehuis of bezoekersonthaal in de Gentse wijk is bijvoorbeeld een ankerpunt. De positieve ervaringen in het detentiehuis kunnen de aanzet zijn om 'den draad' te herdenken. De finale horizon ligt in de organisatie van de hele kolonie als re-integratiezone. Gebruik van elektronisch toezicht maakt een hekwerk onnodig.
- Om te beginnen krijgt de bakkerij in de gevangenis van Hoogstraten een broodautomaat.
- De herschikking van doelgroepen is al gaande in de gevangenis van Merksplas. Hierdoor ontstaan mogelijkheden om diverse soorten interactie met het landschap uit te werken. De basis is het genieten van het landschap door er te zijn en te wandelen. De eerste vorm van beheer ligt in het gebruik.

Tweede groep:

- Inhaken op het concept 'De Huizen' en dit vertalen naar de niet-stedelijke context van Merksplas-Kolonie. Mogelijkheden liggen in de koppeling van het detentiehuis met het natuurbeheer, maar evengoed met het ecotoerisme (zoals o.a. een restaurant, brouwerij, imkerij, bakkerij, ...)
- Eventueel nimby-effect vermijden door de cultuur van de penitentiaire geschiedenis een rol te laten spelen.
- De lokale gemeenschap wordt betrokken in de opzet van eender welk initiatief. Er wordt een sociaal contract afgesloten waarin een engagementsverklaring in twee richtingen wordt geformuleerd.
- De Kolonie was een soort Bastøy door de afgelegen ligging en de ringgracht. Dat kan contradictorisch zijn met de ambitie om gedetineerden te resocialiseren. Maar het is historisch wel een dorp naast het dorp. Tegenwoordig is er meer binding met de dorpskern van Merksplas.
- We gaan uit van politieke medewerking, omdat de verschillende overheden op verschillende manieren belang hebben bij innovatieve projecten. De woningen in de Gentse Wijk liggen in de veiligheidszone rond de gevangenis, maar blijven nu onbenut. Als de federale overheid er niets mee doet, kan de lokale overheid er iets mee doen.
- Betrekken van de Technische Coördinatiecommissie van de kolonies aangezien deze heel wat betrokken organisaties samenbrengt zoals Kempens Landschap, de provincie Antwerpen, het agentschap Onroerend Erfgoed, het Agentschap voor Natuur & Bos, de Vlaamse Landmaatschappij, de stad Hoogstraten, de gemeente Merksplas, Bouwmaatschappij de Noorderkempens, Pidpa, het Convent Hoogstraten vzw en Red Merksplas-kolonie vzw.
- De bakkerij in de gevangenis in Hoogstraten is een voorbeeld van een commercieel rendabel bedrijf. Vraag is of het afzetgebied uit te breiden is naar de lokale gemeenschap. Het betrekken van de lokale middenstand kan voorkomen dat er concurrentievervalsing ingeroepen wordt.

Bron: Collectie Bruno Van der Avoort

Agenda

Op het einde van de workshop wordt een agenda opgemaakt voor de vervolgstappen van dit Kempenlab.

Een eerste opdracht wordt gesitueerd in het "benaanderen van de juiste partners". De aanwezigen wijzen vooral naar de politiek en in het bijzonder het College van Burgemeester en Schepenen van Merksplas. Een andere partij die nog ontbreekt in het Kempenlab is de Technische Coördinatiecommissie van de kolonies.

Een tweede opdracht ligt in "een cartografie van bestaande initiatieven". Er bestaan reeds heel wat waardevolle initiatieven waarvan de werking uitgebreid of gemultipliceerd kan worden. De bestaande initiatieven kunnen ook dienen als ankerpunt om nieuwe projecten aan te koppelen. Bij elk initiatief ligt de uitdaging erin om in te haken aan alle versnipperde bevoegdheden – federaal, regionaal, provinciaal, lokaal – en de werking van de laatste zo te verankeren.

Een laatste discussie blikkt vooruit op het afsluitende debat van dit Kempenlab als een manier om bijkomende partijen te engageren. In het Kempenlab gaan heel wat namen en functies de ronde: van de minister van Justitie, Vlaamse ministers en het Agentschap Onroerend Erfgoed via Kempens Landschap ("die moeten we mee hebben!") over de lokale gemeentebesturen tot denkers ("een psycholoog of filosoof die kan spreken over de betekenis van helende en therapeutische werking van natuur").

Drie scenario's

In de twee workshops (en bijhorende recepties en maaltijden) legde een enthousiaste groep vrijwilligers expertise en ervaring samen. De verwerking van de discussies gebeurde in de vorm van een drietal samenhangende toekomstscenario's voor Merksplas-Kolonie. De scenario's zijn geen kant-en-klare 'utopische' eindbeelden, maar een knip-en-plakwerk van noden en verlangens die werden aangedragen in de gesprekken van een diverse groep vrijwilligers. Aandacht gaat hierbij niet naar de totale vernieuwing, maar naar kleine projecten die ondertussen wel langzaam zagen aan de fundamenteën van de gevangenis zoals we die vandaag kennen. De samenhang bestaat erin dat de scenario's deels betekenis ontleenen aan elkaar en daarom niet zomaar geïsoleerd kunnen worden.

*Penitentiaire zorgboerderij
Beeld: Heleen Verheyden (BAVO)*

*Gastvrij landschap met transitiezones
Beeld: Heleen Verheyden (BAVO)*

Scenario 1: Penitentiaire zorgboerderij

De werkgroepen legden in de eerste plaats de focus op het landschap binnen 'den draad'. De vrijstaande paviljoenen van weleer zijn doorheen de tijd ingepakt door een stelsel van omheiningen, en de pastorale omgeving is omgevormd tot een kale steenvlakte. In de gevangenis valt geen groen meer te bespeuren, met uitzondering van enkele kolossale bomen met een beschermd statuut. Historische foto's inspireren de werkgroep om de gedetineerden als vanouds te laten profiteren van een rijke, groene landschappelijke omgeving voor werk en ontspanning. De vrijheidsberoving neemt niet weg dat een wandeling evengoed kan vormgegeven worden als een landschapstuin met slingerende padjes en bloemperkjes. Of een moestuin – waarom niet? De gedachte wordt versterkt vanuit het gegeven dat een aanzienlijk deel van de gevangenispopulatie in Merksplas bestaat uit bejaarde gedetineerden en personen met een mentale beperking én ontsnapingskansen in rolstoel relatief klein zijn. Een landschappelijke vormgeving van wandelingen biedt uitgebreide mogelijkheden om gedetineerden ook binnen de draad in contact te brengen met de natuur. Bovendien kunnen gedetineerden hier verantwoordelijkheden opnemen of opleidingen genieten die later nuttig zullen zijn buiten de draad. In de gesprekken werd de gevangenis herdoopt tot een 'penitentiaire zorgboerderij' – of een 'penitentiair rust- en verzorgingsstehuis'.

Scenario 2: Gastvrij landschap met transitiezones

Vervolgens werd in de werkgroepen het idee van een transitiehuis – eerder aangekondigd door de minister van Justitie – warm onthaald als een kans om de typische one-size-fits-all gevangenis te doorbreken. Het in gebruik nemen van leegstaande panden op de kolonie als transitiehuis is tegelijk een mogelijkheid om de open ruimtelijke structuur van de kolonie te herstellen. In het beste geval zijn de transitiehuizen een min of meer normaal huis aan de straat in de leegstaande zogenaamde Gentse Wijk of aan de Steenweg op Rijkervorsel. Tegelijk worden de oude aalmoezenierswoning, de psychiaterswoning en nog veel meer andere leegstaande gebouwen binnen de huidige draadomheining aangeduid als mogelijk transitiehuis, bijvoorbeeld voor de zogenaamde kerngroep actief in het groenbeheer. Een transitiehuis kan ook dienst doen als bezoekerscentrum van de gevangenis – naar het voorbeeld van het historische 'Gasthof'. Vandaag staan families met kinderen rond te draaien op een strookje gras naast de bushalte aan de steenweg. Een gastvrije ontvangst van families heeft ook nood aan een speeltuin voor kinderen en een luifel ter bescherming tegen de natuurelementen – hiervoor wordt het grasperk voor de gevangenispoort aangeduid. Vroeger was daar trouwens een speeltuin met zwembad en minigolfterrein voor het personeel van de kolonie. Hiermee komen de werkgroepen tot een nieuw ruimtelijk model van transitie-

cirkels als basis van een poreuze gevangenis waarin een begin gemaakt wordt van dynamische veiligheid, gedifferentieerde detentie en gastvrije ontvangst.

Scenario 3: Centrum voor sociale economie

De werkgroepen stellen voor om het leven en werken in de gevangenis op te vatten als een sociale economie met een onschatbare meerwaarde in opleiding, natuurbeleving en bovenal menselijkheid. Een begin kan gemaakt met het sluiten van de bestaande productiecircles in de gevangenis. Zo dient de voedselproductie in de gevangenis van Hoogstraten vandaag enkel voor externe consumptie. De consequenties zijn pervers. De melkerij in de gevangenis van Hoogstraten blijkt niet rendabel en de koeien werden inmiddels op transport gezet naar Ruiselede. De maaltijden binnen de gevangenis bestaan vooral uit poederbereidingen (melk, soep, vlees-saus, ...) en klaargemaakte diepvriesproducten. De sociale economie staat ook model in het benutten van het bestaande aanbod beroepsopleidingen in de modernisering van de gevangenisinfrastructuur. Het is vanuit goed beheer onverklaarbaar dat de gevangeniscomplexen in Hoogstraten en Merksplas

in vergaande staat van verval verkeren, terwijl de gedetineerden op dezelfde locatie beroepsopleidingen volgen met cursussen metselen, pleisteren, schilderen en elektriciteitswerken. Om nog maar te zwijgen over de stelling die al een vijftal jaar op de koer van het Gelmelslot staat – niet om aan de gevel te werken, maar slechts als stutwerk voor de rotte dakgoot. Als antwoord grijpen de werkgroepen terug naar het verleden. Het autonoom bestuur van de kolonie zorgde voor ruime mogelijkheden in het beheer van de landerijen, boerderijen en eigendommen – al dan niet in pacht aan een lokaal landbouwbedrijf.

*Centrum voor sociale economie
Beeld: Heleen Verheyden (BAVO)*

Lessen uit film

Foto: Evelien Pieters

Het Kempenlab verkende de relatie van het landschap en de wereld van de gevangenis met twee filmvertoningen. In de keuze van de films lag, net als bij de workshops, de hoop om licht te werpen op de actuele situatie in de Belgische gevangenissen en vervolgens lering te trekken uit inspirerende buitenlandse voorbeelden.

In 'De Kolonie' (Filip Lenaerts, 2011) zien we hoe de afgelegen ligging van de gevangenis van Merksplas een schaduw werpt op het leven van gedetineerden én hun familieleden. Het landschap mag dan wel verdrongen worden door het gevangeniswezen als een externe factor, het blijft een grote betekenis spelen in het dagelijkse leven binnen de gevangenis muren. De film 'Bastøy' (Michel Kapteijns, 2010) brengt het verhaal van het gevangenis eiland in de fjorden bij de Noorse hoofdstad Oslo. Het landschap van het eiland – wellicht niet minder afgelegen van de bewoonde wereld dan Merksplas-Kolonie – levert een zinvolle bijdrage aan de organisatie van de vrijheidsberoving.

Het Kempenlab organiseerde de filmvertoningen met de bedoeling om de visieontwikkeling op een toegankelijke manier verder te zetten. Het filmprogramma werd gepresenteerd als deel van het festival 'Groeten uit de Kolonies' van Cultuurhuis de Warande (Turnhout). De eerste filmavond (4 mei 2017) met de vertoning van 'De Kolonie' vond plaats in de majestueuze kapel van Merksplas-Kolonie. De tweede film 'Bastøy' werd vertoond op een middag (6 mei 2017) in de cinemazaal van de gevangenis van Hoogstraten en stond open voor zowel gedetineerden als publiek van buiten. De bedoeling was om – in lijn met de suggesties uit de workshop met gedetineerden – de cinemazaal in de gevangenis alvast in gebruik te nemen als onderdeel van de culturele basisinfrastructuur in de regio. Met het oog op visieontwikkeling werden beide films afgesloten met een gesprek onder leiding van Edith Wouters. Op de eerste filmavond gaf gedeputeerde Peter Bellens een reactie op de film en verbond hij deze met een toekomstperspectief voor de kolonie. Na de tweede filmvertoning ging regisseur Michel Kapteijns in gesprek met gedetineerden en publiek.

***Als ik de Lotto
win dan koop ik
dit huis en begin
ik een café aan de
bushalte.***

Het landschap van de detentieschade

In de film 'De Kolonie' van Filip Lenaerts (2011) is de hoofdrol weggelegd voor het bushokje bij de halte 'Merksplas-Kolonie' aan de Steenweg op Rijkevorsel. De film registreert anekdotische verhalen van voorbijgangers die – vaak wekelijks – op bezoek gaan bij familie of vrienden in de gevangenis van Merksplas. De camera volgt de personen op hun reisweg van thuis tot in de bezoekszaal en zelfs op cel. We leren ook enkele gedetineerden kennen en volgen hen op een verlofdag. Alle figuranten in de film hebben één ding gemeen en dat is het lange wachten op de bus, die één keer per uur de halte aandoet en niet aansluit op de bezoeken. De volwassenen keuvelen op het kleine bankje. Kinderen spelen ondertussen op de smalle grasstrook langs de drukke rijweg. De pakkende verhalen en situaties zijn een scherpe weergave van de manier waarop de zogenaamde detentieschade niet alleen de gedetineerde of geïnterneerde te beurt valt, maar ook de familie en het netwerk.

Een eerste vorm van detentieschade is de lange reistijd met het openbaar vervoer naar Merksplas-Kolonie. Zo is er een vrouw die opbiecht dat ze elke keer opnieuw denkt te stoppen met het bezoek aan haar geïnterneerde zoon – van wie ze op de koop toe zelf het slachtoffer is: "Ik zeg het elke keer, dit

bezoek is het laatste bezoek, en toch sta ik hier elke keer weer opnieuw. Ik blijf komen, het blijft mijn kind, ik heb er altijd voor gezorgd." Een tweede vorm van detentieschade betreft de publieke vernedering om tentoongesteld te worden in de bushalte. Het bushokje staat dus niet alleen symbool voor tijdsverlies, maar is het schouwtoneel van een psychologische kwelling. Iemand zegt: "In het bushokje kan je je niet verstoppen, daar zit je open en bloot, je moet je tonen." Een vrouw zegt schalks: "Ik heb het altijd gezegd: als ik de Lotto win dan koop ik dit huis en begin ik een café aan de bushalte. Er is hier niets, maar wat een drukte van mensen."

In het nagesprek zegt Peter Bellens, gedeputeerde bij de Provincie Antwerpen voor Welzijn en Gezondheid, Sociale Economie, Wonen, Platteland en Europese Samenwerking, persoonlijk ontroerd te zijn door de film. De gedeputeerde noemt het een pijnlijke confrontatie met een "grandioze mislukking van de samenleving". De idee van de maakbare mens was denkbaar zolang de Wet van de Landloperij van kracht was, zegt hij, maar toont zich vandaag als een vergeetput. Zo lacht een personage in de film zijn onwetendheid over nieuwe communicatiemiddelen weg met de uitspraak: "Binnenkort vliegen de hotdogs in het rond en Jurgen zit binnen". Peter

Filmstill 'De Kolonie'

Een gevangeniswereld op zijn kop

Bellens spreekt een toekomstvisie uit waarin de erkenning als UNESCO-werelderfgoed belangrijk is om een economische realiteit naar Merksplas-Kolonie te halen. Vervolgens ligt de uitdaging in het werk maken van alternatieven voor detentie en het bouwen van bruggen om geleidelijk naar de vrijheid te gaan. Hierbij verwijst hij naar mogelijkheden in de sociale economie met het nieuwe Hotel Corsendonk (die vrouwelijke gedetineerden uit Hoogstraten zullen tewerkstellen) en de geplande microbrouwerij in de voormalige quarantainestel. Ook transitiehuizen zijn mogelijk gezien de grote leegstand op de kolonie en vragen om het herdenken van de perimeter.

Op de filmmiddag in de gevangenis van Hoogstraten geeft Peter Bellens aan voor het eerst in aanraking gekomen te zijn met de gevangenisproblematiek, dankzij de participatie van zijn kabinetsmedewerker aan de workshops in OCPP. Er is geen traditie om binnen de bevoegdheden van de gedeputeerde, waarmee hij tevens optreedt als voorzitter van Kempens Landschap, de hand te reiken naar gedetineerden. Vandaag krijgen we een resoluut antwoord: de Provincie Antwerpen kan misschien niet veel betekenen, maar kan wel “bemiddelen tussen betrokken actoren en een kapstok leveren voor kleine projecten die het vertrouwen herstellen”.

De film ‘Bastøy’ (Michel Kapteijns, 2010) brengt het alledaagse leven in beeld van enkele gedetineerden op het gelijknamige gevangenseiland in de Oslofjord in Noorwegen. Het eiland ligt 75 kilometer van de kust en herbergt circa 115 gedetineerden. Het gebruikelijke ruimtelijke instrumentarium van een gevangenis ontbreekt. Controlecentra, cellulaire complexen, concertina-draad en nachtcamera’s zijn niet te bespeuren. De gedetineerden leven samen in kleine bungalows. Cipers dragen geen wapens. De gedetineerden verrichten arbeid op het eiland, in de vorm van natuur- en bosbeheer. De gedetineerden zijn op de koop toe zelf verantwoordelijk voor de dagelijkse reproductie van het gevangenisleven. Niemand kookt of doet onderhoud van de bungalows in hun plaats. Een gedetineerde, Per Inge, beschrijft in de film het verschil met een gesloten regime als het herstel van een sociaal leven en verantwoordelijkheidszin. “In de gesloten gevangenis heb je alleen maar met jezelf te maken,” zegt Per Inge en vervolgt: “Je hebt geen of in ieder geval weinig sociaal leven in de gesloten gevangenis. Het heeft iets onwerkelijks. Iedereen koestert maar één gedachte: ik moet hier weg. Als je dan praat, is het onwerkelijk, het is gewoon om de tijd te doden: je gaat een potje kaarten of iets onbenulligs doen.” Er was geen reden om na te denken, omdat alle beslissingen in zijn plaats gebeurden. Pillen slikken was nodig om überhaupt slaap te kunnen vatten.

De gevangenis van Bastøy is de wereld op zijn kop. Aan de oever van het eiland staat een bordje op een klein hekje: ‘Dit is een staatsgevangenis’. De boodschap is er niet om gedetineerden binnen te houden, maar om onverwachte bezoekers buiten te houden. Op het eiland zijn vier cipers verantwoordelijk voor het toezicht over de gedetineerden. De voornaamste bezigheid van de cipers is het uitvoeren van een telling, zeven keer per dag. Bij een appel moeten alle gedetineerden op een rij staan en worden mededelingen gedaan. De sfeer tussen cipers en gedetineerden lijkt amicaal. Opvallend genoeg sluiten de cipers zich ‘s avonds op in een eigen bungalow. De gevangenis is het terrein van de mannen. Iedere gedetineerde wordt begeleid door een vertrouwenspersoon. Er zijn bungalows voorzien voor bezoek met kinderbedjes.

De film volgt een gedetineerde bij aankomst. Hij komt over uit een gesloten gevangenis en is bleek, angstig en bijt op de handen. Na verloop van tijd zie je hoe de persoon zijn eigenwaarde terugkrijgt.

Filmstill ‘Bastøy’

De film werd vertoond in de cinemazaal van de gevangenis van Hoogstraten in aanwezigheid van zo’n 40 bezoekers en 40 gedetineerden. Opvallend was het grote plezier bij de gedetineerden over de landschappelijke kwaliteiten van het gevangenisleven op Bastøy. Zo barstten ze in lachen uit bij het zien van gedetineerden met gespierde lichamen die een frisse duik nemen in de zee en later met de elektrische zaag klussen aan de houten bungalows. In het nagesprek met regisseur Michel Kapteijns vuren gedetineerden vragen af over het eigenaardige gevangenseiland. Kapteijns benadrukt dat Bastøy evengoed in Noorwegen een proefproject is en vooral mogelijk gemaakt is door een zoektocht naar een kostenreductie van het gevangeniswezen. Gedetineerden moeten werken om te kunnen eten – er is een eigen munt met plastic geld in omloop op het eiland – en moeten samenwerken. Aangezien de gedetineerden op elkaar zijn aangewezen, helpen ze elkaar. Iemand bakt pizza’s in ruil voor de werkzaamheden van een ander die brieven schrijft.

Het wordt stil in de zaal als Kapteijns de keerzijde van de medaille beschrijft. Wat de film niet in beeld mocht brengen, zijn de protocollen bij wangedrag en calamiteiten. In dergelijke gevallen arriveren gewapende interventiediensten binnen de 15 minuten per helikopter op het gevangenseiland om de gedetineerde onverbiddelijk te verwijderen naar een gesloten gevangenis en om nooit meer terug te keren naar Bastøy. De wetenschap van de ‘enige kans’ is

het loodzware deken over een op het eerste gezicht luchtig leventje. In de film reageert een gedetineerde, Runar, op de vraag of Bastøy niet eerder een hotel is dan gevangenis: “Een hotel? Ja, maar de zwaarte blijft hangen over Bastøy”. Runar werkt met een trekpaard in het bosbeheer en versleurt er omgehakte bomen. Hij zegt bij terugkeer in de stal: “Je bent een heel lief paard [...] Voor mij ben je een grote troost geweest. Wij hebben elkaar met veel moeilijke dingen kunnen helpen.”

Bastøy is een verleidelijk praktijkvoorbeeld dat de wereld rond gaat. Gedetineerden vragen waarom een dergelijk gevangenisproject niet mogelijk is in België. Als ik aangeef dat in interviews met overheidsfunctionarissen vaak gesuggereerd wordt dat het PSC Hoogstraten ‘het Bastøy van België’ is, klinkt er gelach. De gedetineerden joelen en reageren fel. “Hier zit je evengoed 23/24u op cel,” zegt mijn gedetineerde buurman in de zaal. Als ik mijn vraag naar gelijkenissen met Hoogstraten herhaal, is het antwoord: “Niets! Behalve de koeien, maar die zijn ondertussen al weg naar Ruiselede.” Als ik volhard en vraag naar het aanbod opleidingen is het antwoord: “Ja, dat is wel waar, maar dat is dan ook het enige.”

Gesprek met een open einde

Foto's: Pieter de Ruijter

Elke verandering begint met een goed gesprek tussen geëngageerde actoren. Dat was de conclusie van het debat (op 28 mei 2017) in de kapel van Merksplas-Kolonie. De resultaten van de workshops werden voorgelegd aan een panel van gasten die nauw betrokken zijn bij de ontwikkelingen op de kolonie, maar die niet eerder in het Kempenlab participeerden.

In het panel zaten adviseur-gevangenisdirecteur Wendy Mercelis (actief binnen het directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen), deskundige op de snijlijn tussen erfgoed en toerisme Geertje Bernaerts (Karvansera) en schepen in Merksplas Karel Lenaerts (bevoegd voor ruimtelijke ordening, de kolonie, natuur en plattelandsontwikkeling). Gert De Vos (Natuurwerk), deelnemer aan elke activiteit van het Kempenlab, vervulde het panel. Aan hen werd gevraagd om te reageren op de drie toekomstscenario's [zie pagina 84](#) voor de gevangenis van Merksplas als penitentiaire zorgboerderij, haar inbedding binnen transitiezones en transitiehuizen, en de noodzaak van lokale betrokkenheid.

Het hoofd en de praktijk

Wendy Mercelis (FOD Justitie) is belast met de opdracht om een nieuwe invulling te zoeken voor de boerderij in de gevangenis van Hoogstraten. Ze zegt graag een "zo boerderijachtig mogelijke" functie te vinden. De activiteiten op de boerderij zorgden recent nog voor tewerkstelling van vijf fulltime krachten bijgestaan door tien gedetineerden, maar werden stopgezet in het voorjaar van 2017. "De boerderij werd afgestoten aangezien het niet onze [FOD Justitie] kerntaak is, we moeten boefjes binnenhouden," zegt Wendy Mercelis. Een reden voor sluiting van de boerderij waren de steeds strenger wordende normen qua voedselveiligheid en de uitdovende expertise bij personeel. Hierdoor kwam de melkproductie in het gedrang en kreeg de hele onderneming het stempel niet langer haalbaar te zijn. De koeien zijn inmiddels op transport gezet naar het Penitentiair Landbouwcentrum Ruiselede, een gevangenis die functioneert als volwaardig melkbedrijf en aangesloten is op de industriële voedselketen. Hiermee is een eind gekomen aan één van de weinige succesverhalen waarmee FOD Justitie graag uitpakte in de media.

De sluiting van de boerderijen in Merksplas en in Hoogstraten neemt niet weg dat Wendy Mercelis sterk gelooft in het voorstel voor de gevangenis van Merksplas als penitentiaire zorgboerderij. Het is een manier om terug "werkende handen" te introduceren in de gevangenis. Het is bovendien een kans voor het "vergroenen van de steenvlakte" binnen de gevangenis. Het probleem is volgens Mercelis: "In het hoofd steunt iedereen de ideeën, maar in de praktijk ziet iedereen de beren op de

weg." De normen op het vlak van voedselveiligheid en kwaliteit vormen zo'n beer op de weg. Rendabiliteit is nog zo iets. Ook is er het dreigende gevaar dat gedetineerden gaan lopen. Ten slotte is er de machtspositie die gedetineerden mogelijk verwerven in de uitbating van de boerderij, als er onvoldoende expertise bij het personeel is op het vlak van landbouw. In technische termen vormt de penitentiaire zorgboerderij een "multiproblematiek". Wendy Mercelis drukt daarom op het hart om het nieuw project voor een penitentiaire zorgboerderij "risico ondervangend [te] formuleren" en tegelijk te beseffen dat een dergelijk initiatief "staat of valt met twee trekkers".

Een uitspraak van Wendy Mercelis lokt reactie uit. Ze zegt: "De kerntaak van FOD Justitie is de trias: vastzetten, re-integratie, herstel". Er wordt beargumenteerd dat de zorgboerderij dan wel niet tot de kerntaken van FOD Justitie hoort, maar wellicht de geknippede transversale sleutel is om de trias 'vastzetten, re-integratie, herstel' in samenhang te denken. Een andere reactie gaat mee in de logica dat FOD Justitie geen boerderij kan beheren, maar ziet hierin juist een reden om deze taak uit te besteden aan een lokale organisatie en/of pachter met een bijzondere opdracht rond de tewerkstelling van gedetineerden.

Een publiek private onderneming

Geertje Bernaerts (Karvansera) was in opdracht van Kempens Landschap betrokken bij de opmaak van het nominatiedossier van de kolonies voor UNESCO-werelderfgoed. In antwoord op het scenario van transitiehuizen en transitiezones memoriseert Geertje Bernaerts een geschiedenisles over wat ze de "kracht van de kolonie" noemt. Een eerste element is het ontwerp van de kolonie als armoedebestrijdingsmiddel: de kolonie was een tewerkstellingsproject tegen de achtergrond van een niemandsland. Een tweede element is het ontwerp van de kolonie als totaalconcept: het landschap had een cruciale rol in de tewerkstelling van de bewoners van de kolonie. Het resultaat is een apparaat dat zorgde voor een goedkopere opvang en dat structuur gaf aan de bewoners van de kolonie. Geertje parafraseert de gevleugelde woorden van Churchill: "De landlopers vormden het land en het land vormde hen." Een derde element is, ten slotte, dat de kolonie gelezen moet worden als een proefproject dat voortdurend in beweging was. Het maakt dat in de erkenning van werelderfgoed niet zomaar eenduidig kan teruggegrepen worden op een kant-en-klaar concept.

Geertje Bernaerts reageert vervolgens op de mogelijke herbestemming van enkele woningen als transitiehuizen op de kolonie door te wijzen op de grote leegstand binnen de draad. Het respect voor de gevangenisperimeter levert volgens haar een strategisch voordeel op in de zoektocht naar draagvlak. De transitiehuizen binnen de draad kunnen als stapsteen dienen voor een later uitwerking van een poreuze perimeter rond de gevangenis. Daarnaast wijst Geertje Bernaerts op een vergeten actualiteit van het historische project in de kolonie: de 'Maatschappij van Weldadigheid' was een publiek-private samenwerking avant-la-lettre. Het businessmodel van de kolonie baseerde zich op een gemengde financiering waarin een overheidsopdracht steunde op bottom-up initiatief. Het businessmodel van de kolonie baseerde zich op een gemengde financiering waarin een overheidsopdracht steunde op bottom-up initiatief. De publiek-private onderneming was verantwoording verschuldigd bij de overheid, maar evengoed aan haar leden. Het is een interessante historische les die vraagtekens plaatst bij het monopolie van de federale overheid – het een-twee-tje tussen de FOD Justitie en de Regie der Gebouwen – in de planvorming voor gevangenissen. Hiermee komt medezeggenschap van betrokken en belanghebbende actoren niet alleen centraal te staan in de visieontwikkeling, maar ook in de beheersvraagstukken voor de gevangenis van de

We gaan ons bemoeien

Schepen Karel Lenaerts haakt in op een filmpje uit het televisiejournaal (Terzake 1995) – vertoond tijdens het debat – over de strijd tegen de uitverkoop van Wortel-Kolonie, na het afschaffen van de Wet op de Landloperij in 1993. Het filmpje toonde een actievoerder die resoluut zegt: "We gaan echt niet wachten op Brussel". Schepen Lenaerts onderstreept de rol van lokale actiegroepen in het bewustzijn dat Wortel-Kolonie in de handen van de gemeenschap moest komen. Op gelijkaardige manier is de recente geschiedenis van Merksplas-Kolonie nauw verweven met de lokale gemeenschap en niet denkbaar zonder "actie over de partijgrenzen heen". De schepen onderstreept het groot engagement van de Gemeente Merksplas, in samenwerking met Provincie Antwerpen, in de aankoop van de kapel en de boerderij. Hij verwijst ook naar andere handvaten waarmee de gemeente invloed uitoefent op de herontwikkeling van de kolonie, zoals het Gemeentelijk Ruimtelijk Structuurplan (GRS) wat op zijn beurt samenhangt met het Provinciaal Ruimtelijk Uitvoeringsplan (PRUP).

Schepen Karel Lenaerts reageert op het scenario over de gevangenis als centrum voor sociale economie in samenwerking met de lokale gemeenschap.

toekomst.

Dat het gevangeniscomplex de samenhang met het landschap niet eenvoudig maakt, begrijpt de schepen heel goed. Als veearts heeft hij persoonlijk ervaren hoe de veehouderij en voedselproductie in de gevangenis van Hoogstraten bedolven werden onder té strenge regelgeving. De herbestemming van de boerderij in Merksplas-Kolonie tot bezoekerscentrum wil hij niet in vraag stellen, maar hij wijst wel op de vele andere mogelijkheden om op lokaal niveau zinvol in te haken op de vrijheidsberoving. Hij wijst naar de mogelijke rol van het CAW en haar werking in het kader van het herstellfonds. Hij denkt aan de mogelijke rol van de groendienst met gedetineerden in het onderhoud van de openbare ruimte in de gemeente. Toch geeft schepen Lenaerts toe dat de betrokkenheid vanuit de Gemeente Merksplas groter kan ten aanzien van het gevangenisgebeuren in de kolonie. "We komen ze [de gedetineerden] alleen tegen in het bevolkingsregister als ze zich inschrijven op Steenweg op Wortel 1." Het is voorlopig nog geen positief verhaal voor gedetineerden noch bezoekers – en dat wil hij veranderen. Schepen Lenaerts besluit met de moedige woorden: "We gaan ons ermee bemoeien."

Architectuur van gij en ik

Gert De Vos (Natuurwerk) stelt gedetineerden uit de gevangenis van Hoogstraten te werk in het onderhoud van het landschap in Merksplas-Kolonie en de wijde omgeving. Hij bouwt een betoog op rond de gevangenis als centrum voor sociale economie met drie stellingen.

- Ten eerste, heeft het werken in het groen en het werk op 'den buiten' een therapeutische waarde. Hij viseert hiermee de eenzijdige beslis-sing waarmee FOD Justitie de boerderij in de gevangenis van Hoogstraten opdoekte. Sociale economie kan, en gebeurt reeds. Als je iedereen samen neemt, is het resultaat: plus-plus-plus.
- Ten tweede is de boerderij misschien wel financieel onrendabel, maar dat geldt ook voor de gevangenis. Detentie kost handenvol geld aan de maatschappij. Het uitbouwen van een sociale economie is juist een mogelijkheid om vanuit de gevangenis iets terug te doen voor de maatschappij.
- Ten derde vormt het gesloten karakter van de gevangenis geen reden om de natuur niet te laten binnen sluipen. Hij verwijst naar de Philips-site in Turnhout als goed praktijkvoorbeeld van een strategisch gebruik van natuur, onder meer tegen burn-out. In de gevangenis kan hetzelfde gebeuren: de geplaveide koeren vragen om groenonderhoud en handen zijn er genoeg.

In het debat over de toekomstscenario's voor de gevangenis van Merksplas suggereert Gert De Vos: "We moeten iets doen, hoe klein ook, en hiermee een voorbeeld stellen." De aard en invulling van het project – hetzij boerderij, transitiehuis of sociale economie – is secundair. Waar het om gaat is om een verandering te weeg te brengen in de huidige stilstand. Het belangrijkste is om "niet te wachten op Brussel, het gaat erom wat gij en ik kunnen doen."

De hoge prijs van een toilettemmer

Een gevangenisdirecteur vergoelijkt de negatie van het omliggende landschap in de werking van de gevangenis – ik parafraseer: “We zijn druk met wat er binnen gebeurt, laat staan dat we tijd hebben om buiten de muur orde op zaken te stellen.” Het blijkt niet alleen te gaan om een verdeling van energie, maar ook van geld: “We hebben nog niet eens geld voor een wc-pot.” De gevangenisdirecteur vraagt zich af hoe het in godsnaam mogelijk is dat de Regie der Gebouwen een ontwerp en budget opdringt aan de lokale gevangenisdirectie. De desinvestering is tegelijk een probleem als de gevangenis “al haar gemotiveerde werknemers op termijn verliest.” Hiermee worden we eraan herinnerd dat een humane gevangenisarchitectuur niet enkel hoeft te gaan over bijkomende rechten voor gedetineerden, maar evenveel betekenis heeft voor personeel. Een aangenaam arbeidsklimaat kan onnodige spanningen in de verhouding tussen cipiers en gedetineerden, wegwerken.

Quid cultuur?

Arnold Wittenberg (gemeenteraadslid Hoogstraten en kabinetsmedewerker van minister van Cultuur Sven Gatz) reageert vanuit het publiek opgetogen over de resultaten van het Kempenlab. Hij wijst erop dat de link met cultuur voorlopig ondergesneeuwd werd in de focus op landschap of tewerkstelling. Vlaanderen ondersteunt de werking van culturele organisaties in de gevangenis van Hoogstraten, zoals vzw De Rode Antraciet en sociaalartistieke projecten, culturele vorming en bibliotheken, al blijkt een en ander niet altijd structureel. Uiteraard zijn het Kempenlab en Prison Gear zelf ook culturele projecten die mede tot stand kwamen via het Kunstendecreet. Arnold Wittenberg is enthousiast over hoe een cultureel project kan bijdragen aan een visieontwikkeling rond Merksplas-Kolonie en suggereert om de resultaten aan de gemeenteraden van Merksplas en Hoogstraten te presenteren.

Een vergeten witte vlek

In het debat besluit Thomas Neefs (sociaal werker actief bij Samenlevingsopbouw) dat samenwerking van alle betrokken en belanghebbende actoren een absolute vereiste is bij de opbouw van een positief verhaal rond de gevangenis van Merksplas. Zijn optimistisch verhaal vertolkt als geen ander de geest van het Kempenlab. Opmerkelijk genoeg krijg ik een heel ander geluid te horen als ik na het debat naar de auto loop. Al wandelend zegt Thomas Neefs – ik parafraseer: “Het moet gezegd: het is onbegrijpelijk en vooral jammer dat het gesloten illegalencentrum (CIM) niet in het gesprek betrokken was.” Hij zegt strategisch gezwegen te hebben tijdens het debat en gaat verder – ik parafraseer: “Iedereen was al content dat er zoveel partijen samen zaten en er een kleine opening was om zinvol te praten over alternatieve organisatievormen rond de gevangenis.” De droom om het gesloten illegalencentrum te betrekken in visieontwikkeling rond de witte vlekken op de kolonie, dwingt tot realisme. Het vraagt een enorme portie energie om de hele choreografie rond het CIM – de centrumdirectie, de bevoegde ministers, de federale en Vlaamse overheidsagentschappen en de organisaties actief in het lokale veld – in kaart te brengen en te engageren. We besluiten om de droom zorgvuldig op te bergen en er op een gepast ogenblik op terug te komen.

Dankwoord

Het Kempenlab was niet mogelijk zonder een hele groep mensen die bereid waren hun kennis, ervaring en enthousiasme te delen in een puzzelwerk dat voorlopig niet afgerond is:

- **Hilde d'Aubioul** (VDAB)
- **Peter Bellens** (gedeputeerde Provincie Antwerpen)
- **Geertje Bernaerts** (Karvansera)
- **Gideon Boie** (KU Leuven/BAVO)
- **Karin Borghouts** (fotograaf)
- **Hugo Cornelis** (Gemeenteraad Merksplas)
- **Caroline Daemen** (Erfgoed Noorderkempen)
- **Ivan David** (directie PSC Hoogstraten)
- **Liliane De Cnodder** (VDAB)
- **Ronny De Meyer** (UGent/UHasselt en De Huizen)
- **Roel De Ridder** (Architectuurwijzer en UHasselt)
- **Gert De Vos** (Natuurwerk)
- **David Dhooge** (Dhooge & Meganck Architecture)
- **Filip Dresselaers** (Gevangenis museum)
- **Lotte Gijbels** (CAW de Kempen - Organisatie Ondersteuners gevangenis Noorderkempen)
- **Karel Govaerts** (Gevangenis museum)
- **Kristoff Hemelinckx** (Kabinet minister Jan Jambon)
- **Bart Hoeymans** (Agentschap Natuur en Bos)
- **Sarah Holbrouck** (UGent en De Huizen)
- **Frans Horsten** (Het Convent)
- **Michel Kapteijns** (regisseur film 'Bastøy')
- **Luc Kelders** (Regie der Gebouwen)

- **Karel Lenaerts** (schepen Merksplas)
- **Tine Lenaerts** (FOD Justitie)
- **Kurt Loomans** (Erfgoed & Visie)
- **Anne Malliet** (Team Vlaams Bouwmeester)
- **Wendy Mercelis** (FOD Justitie)
- **Jasmine Michiels** (Agentschap Onroerend Erfgoed)
- **Dimitri Minten** (RE-ST architecten)
- **Thomas Neefs** (Samenlevingsopbouw)
- **Evelien Pieters** (AR-TUR)
- **Serge Rooman** (OCPP FOD Justitie)
- **Marc Sprangers** (OCPP en Gevangenis museum)
- **Fie Vandamme** (BAVO)
- **Tine van der Vloet** (Vlaams Volksvertegenwoordiger)
- **Tim Vekemans** (RE-ST architecten)
- **Heleen Verheyden** (KU Leuven)
- **Edith Vermeiren** (Erfgoed & Visie)
- **Marij Verstraeten** (Kabinet gedeputeerde Peter Bellens)
- **Jef Vissers** (schepen Hoogstraten)
- **Patricia Vrijens** (FOD Justitie)
- **Chris Wouters** (Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin)
- **Edith Wouters** (AR-TUR)
- Gedetineerde 'Jos'
- Gedetineerde 'Ronny'
- Gedetineerde 'Tom'
- Gedetineerde 'Daoud'
- alle gesprekspartners die om diverse redenen anoniem blijven
- en alle aanwezigen bij de filmvertoningen en het afsluitende debat.

Ik werk nu in de groendienst! Na het aanhoren van al die verhalen in de workshops heb ik me onmiddellijk aangemeld.

Laat die ene gedetineerde het bewijs zijn dat het samen in gesprek gaan over noden en verlangens een onderneming is die moeilijk kan mislukken.

Conclusie

In het voorwoord reageert gevangenisdirecteur Serge Rooman enthousiast op de publieke uitspraken van excellenties in de media en tijdens de opening van het bezoekerscentrum. Vlaams Minister-President Geert Bourgeois, Minister Ben Weyts en de gedeputeerden Peter Bellens en Inga Verhaert namen woorden in de mond die voorheen ondenkbaar waren. Directeur Rooman zegt: "De workshops hebben de straat geplaveid waar anderen naar kunnen verwijzen en op kunnen lopen." De aandacht voor sociale economie met gedetineerden en de organisatie van transitiehuizen op de kolonie veranderen voorlopig nog niets op het terrein. De directeur leest het positieve discours niettemin als een belangrijke indicator van een op handen zijnde mentaliteitswijziging. Het is een onvergetelijke les. In de overspannen sfeer van het gevangeniswezen vliegen de verwijten in het rond, maar is het uiten van een constructieve kritiek zo goed als onmogelijk. Het collectieve subject van de workshops bood een uitweg. Alternatieve penitentiële visies werden weggehaald uit de sfeer van inherente kritiek en deel van een normaal publiek debat over de ontwikkeling van toekomstig werelderfgoed.

De lakmoesproef ligt in de mate waarin visionaire scenario's neerdruppelen in de concrete plannen voor de renovatie van de gevangenis in Merksplas. In de maanden na de workshops hebben we regelmatig contact met mensen die actief zijn in de opmaak van de plannen voor de renovatie. Hieruit blijkt dat het overheidsapparaat voorlopig onverstoord zijn weg gaat. De logica is: enkel als het in het organisatorisch softwareprogramma 'Desk' staat, dan bestaat het. De mogelijksvoorwaarde van het cultureel initiatief – in een parallelle sfeer alle betrokken en belanghebbende actoren samen laten dromen over een alternatieve toekomst – is hierin tegelijk ook haar beperking. Visieontwikkeling kan betrokkenen tot aan de drempel van een opdracht brengen, maar kan er moeilijk zelf overheen stappen. Tegen deze achtergrond is de verspreiding van de uitkomsten van het culturele initiatief des te belangrijker. Zo stelden verschillende deelnemers van het Kempenlab voor om de resultaten te presenteren aan het kabinet Justitie en het Directoraat-Generaal

EPI (FOD Justitie). Ook werd aangedrongen op een presentatie van de resultaten aan de gemeenteraden van Merksplas en Hoogstraten, waaronder ook Wortel-Kolonie valt.

Directeur Rooman denkt voorbij de onzekere impact op de planvorming: "Het plan is een revolutie, al gaat er maar één gedetineerde extra naar buiten om te werken." Hoe is het zover kunnen komen? De gevangenis als zorgboerderij, het transitiehuis, het bezoekerscentrum, de gastvrije ontvangst, het natuurbeheer, het gebouwenbeheer, ... de voorstellen hebben allemaal een historisch precedent in de kolonie en worden gedragen door de lokale gemeenschap. En toch betekenen een aantal bescheiden voorstellen een kleine revolutie in de huidige context van bestuurlijke versnippering en lethargie. Wat de gevangenisdirecteur niet weet, is mijn gesprek met Daoud op de zonovergoten filmmiddag in de gevangenis van Hoogstraten. Hij verwelkomt me met koffie aan de bar en zegt apetrots: "Ik werk nu in de groendienst, meneer! Na het aanhoren van al die verhalen in de workshops heb ik me onmiddellijk aangemeld." Laat die ene gedetineerde het bewijs zijn dat het samen in gesprek gaan over noden

en verlangens een onderneming is die moeilijk kan mislukken.

En laat die ene gedetineerde tegelijk de aanzet zijn om in de toekomst ook het Centrum voor Illegalen Merksplas (CIM) te betrekken in de visieontwikkeling. Voorlopig zwegen de deelnemers zedig over de witte vlek die het gesloten centrum nalaat op de toekomstplannen voor de kolonie. Nochtans was en is het moeilijk om naast de zalmroze gebouwen, de metershoge hekken en de potsierlijke portiersloge te kijken. Een gesprek aanknopen met alle betrokken en belanghebbende actoren binnen het CIM is een ander paar mouwen. De relatieve traagheid van de bouwprocessen in het gevangenisuniversum geven ons nog wel wat tijd. De vraag is alvast gekend: Wat doen we met die andere witte vlek op de mooie toekomstplannen voor het werelderfgoed op Merksplas-Kolonie?

Pleidooi voor architectuurscultuur

Tekst: Edith Wouters
artistiek coördinator AR-TUR

Het leek aanvankelijk een hele omweg. Najaar 2017 publiceerde AR-TUR de Kempenatlas waarin de historische ontstaansgeschiedenis van de Kempen in verband wordt gebracht met het heden en de opportuniteiten voor de toekomst. Naast thematische kaarten en essays toont de Kempenatlas twintig bijzondere plekken – waaronder de kolonies van Wortel en Merksplas en het Gelmelslot in Hoogstraten – die getuigen van historische innovatieve experimenten en transformaties in het landschap van de Kempen. Met de Kempenatlas schetst AR-TUR een reeks ontwerputdagingen voor de regio. AR-TUR wil immers door middel van culturele instrumenten gaandeweg een reële invloed uitoefenen op de kwaliteit van de gebouwde omgeving in de Kempen. Het toont de dubbele ambitie van onze organisatie om enerzijds goede voorbeelden te tonen in publicaties, lezingen en tentoonstellingen en anderzijds op te treden als katalysator van concrete veranderingen.

Het Kempenlab is zo'n instrument waarmee AR-TUR optreedt als vliegwiel voor verandering. Met

Maatschappelijke visies hebben een grote invloed op de manier waarop behoefteprogramma's en projecten worden gedefinieerd voor ontwerpers en dus onvermijdelijk ook op de vormgeving van de leefomgeving en architectuurprojecten.

Kempenlab gaan we op zoek naar methodieken om complexe uitdagingen aan te pakken die soms op het eerste gezicht weinig uitstaans hebben met de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Dat is vaak gestoeld op een misverstand. Een kwalitatieve gebouwde omgeving staat of valt met de juiste randvoorwaarden. En laat het daar nu vaak mislopen. In het Kempenlab leggen we – vaak onvermoede – onderliggende processen bloot die leiden tot al dan niet goede resultaten in de gebouwde omgeving. Goede architectuur ontstaat immers niet zomaar vanzelf, en al helemaal niet in een vacuüm. Maatschappelijke visies en interne logica's van organisaties – zoals bijvoorbeeld het op veiligheid gefocuste denken van het gevangeniswezen – hebben een grote invloed op de manier waarop behoefteprogramma's en projecten worden gedefinieerd voor ontwerpers en dus onvermijdelijk ook op de vormgeving van de leefomgeving en architectuurprojecten. Ontwerpers worden vaak geconfronteerd met kant-en-klare projectdefinities waaraan niet meer getornd kan worden, terwijl soms net door participatief en ontwerpend te onderzoeken nieuwe inzichten ontstaan. Essentiële zaken die leiden tot een kwalitatievere leefomgeving kunnen dan niet meer in het ontwerp worden opgenomen, wat bijzonder jammer is als het gaat om een meer humane gevangenisarchitectuur.

Dit Kempenlab is een eerste experiment dat onderzoekt hoe we de kwaliteit van de gebouwde omgeving kunnen verhogen. We proberen in te grijpen op dergelijke complexe ontwerputdagingen door een culturele gespreksruimte aan te bieden waar we inzichten bij elkaar brengen, die vaak verspreid zijn over een heleboel federale, Vlaamse, provinciale en lokale overheden en dienstverleners. We denken daarbij expliciet ook aan ervaringsdeskundigen en de eindgebruikers, in dit geval de gedetineerden zelf, die vaak over het hoofd worden gezien en ondergesneeuwd geraken in een technisch, economisch en juridisch verhaal.

Toen we vanuit Prison Gear (KU Leuven/BAVO) de vraag kregen of we geïnteresseerd zouden zijn om een traject op te starten rond humane gevangenisarchitectuur in de Noorderkempen hadden we daar wel oren naar. De gevangenis in de voormalige landloperskolonies ondergingen sinds de afschaffing van de wet op de beteugeling van de landloperij in 1993 al een hele transformatie. Kempens Landschap restaureerde recent de kapel en boerderijen, werkt verder aan de herbestemmingen voor de gebouwen en zorgde voor het landschapsherstel. In het voorjaar van 2017 werden de Belgische kolonies – samen met de vijf Nederlandse Koloniën van Weldadigheid – zelfs bij UNESCO genomineerd om werelderfgoed te

worden. In de zomer van 2017 werd met veel toeters en bellen de opening van het nieuwe bezoekerscentrum in Merksplas-Kolonie gevierd. De gevangenen en het illegalencentrum in Merksplas blijven met hun hoge beeldbepalende hekken echter blinde vlekken in de landschapsplannen. Vermits deze in handen zijn van federale diensten als de Regie der Gebouwen en de Dienst Vreemdelingenzaken, die ressorteert onder de Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, hebben de lokale actoren hier geen vat op. Het zijn letterlijk enclaves in de gemeente en het landschap met eigen regels. Dat heeft een invloed op de gebouwde omgeving: hoge zwarte hekken in het landschap bijvoorbeeld die historische lanen blokkeren, en een totale loskoppeling van de gebouwen met hun omgeving. Minder zichtbaar is de invloed op de kwaliteit van de gebouwde omgeving binnen de gevangenisomheining. Waar vroeger landschap en gebouwen een samenhangend organisme vormden, zijn ze nu totaal afgesneden van elkaar. Dat kan beter.

In voorgaande tekst benoemde Gideon Boie het Kempenlab als de creatie van een culturele vrijplaats en een open uitnodiging voor iedereen die van ver of nabij betrokken is bij voorliggende uitdagingen in de regio. Een mix van actoren, waarvan een groot deel anders nooit actief betrokken wordt bij het denken over kwaliteit van de gebouwde en ongebouwde omgeving, vormen zo een groep die vanuit gezamenlijke expertise en ervaringen voor het eerst komt tot

een echt integraal denken. Als mensen met elkaar in gesprek gaan in een dergelijke veilige, culturele ruimte vallen oogkleppen, barrières en verkeerde vooronderstellingen weg. Alles heeft dan te maken met alles, en niet in het minst met de ruimtelijke kwaliteiten.

AR-TUR biedt met het Kempenlab een neutraal platform en maakt gebruik van culturele instrumenten zoals inspiratie-uitstappen, lezingen, workshops, interventies op locatie, filmvoorstellingen, publicaties, tentoonstellingen en debatten. Elk Kempenlab werkt specifiek op een welbepaalde locatie met specifieke uitdagingen, met het geloof dat een locatiespecifieke oplossing tegelijk inspirerend is voor andere plekken. Ook andere gevangenen in meer stedelijke omgevingen kunnen leren uit de resultaten van dit lab. AR-TUR durft nog te geloven in de maakbaarheid van de omgeving, waarvan in de Kempen zoveel inspirerende voorbeelden te vinden zijn. Ontwerpend denken betekent immers zich niet overleveren aan het zogenaamd beslist beleid, maar juist oren en ogen openen voor anderen, daardoor anders durven denken en scenario's bedenken die een uitweg bieden uit bestaande impasses – al dan niet als gebricoleerd toekomstbeeld, zoals Gideon suggereerde – en de lat voldoende hoog leggen. Zo niet blijft alles bij het oude.

In de kolonie van Merksplas wist het Kempenlab bijna letterlijk de hekken tussen lokale en bovenlokale actoren te doorbreken, louter door mensen met elkaar in gesprek te brengen. Dat cocreatieve proces kan ook van nut zijn voor andere gevangenen en instellingen in heel andere contexten, of in de woorden van Serge Rومان: “De workshops hebben de straat geplaveid waar anderen naar kunnen verwijzen en op kunnen lopen.”

Volgende zinssnede op de website van de Regie der Gebouwen (geraadpleegd op 16 oktober 2017) dateert van na het Kempenlab: “Door de mooie ligging en omgeving van de inrichting – op een terrein van 25 hectare in het groen – stelt het masterplan voor om de inrichting in Merksplas voor te behouden aan specifieke groepen van gedetineerden, zoals kwetsbare veroordeelden met een psychiatrische stoornis, oudere gedetineerden en langgestraften met een minder hoog veiligheidsrisico.” Dit maakt het mogelijk om in de toekomst minder in te zetten op hoge hekken rond de historische gevangenisgebouwen. De geschiedenis van de kolonies laat ook letterlijk en figuurlijk ruimte voor dergelijke initiatieven, zoals een transitiehuis buiten de huidige gevangensmuren, onderhoud van landschap en gebouwen door gedetineerden en werkgelegenheid in ambachtszones op het domein. De reacties van de deelnemers spreken boekdelen.

Ons eerste experiment in het Kempenlab lijkt alvast enkele eerste kiemen voort te brengen. Het is nu zaak de kiemen tot wasdom te laten komen en werk te maken van een kwalitatieve omgeving met goede architectuur. Zoals gezegd ontstaat die niet zomaar vanzelf. Daarvoor is goed opdrachtgeverschap nodig. En ook goed opdrachtgeverschap is telkens weer gebaat met het durven in vraag stellen en het evalueren van eerder gemaakte keuzes, met gesprekken over een goede projectdefinitie, over de keuze van de juiste instrumenten om ontwerpers te benaderen, over de keuze van een ontwerper, over de uitwerking van het ontwerp en over het gebruik van het uiteindelijke gebouw. Het volstaat niet om een procedure te organiseren voor de selectie van een ontwerper en dan achterover te leunen in de hoop dat het goed komt. Expertise met betrekking tot goed opdrachtgeverschap is noodzakelijk van bij de eerste stappen op weg naar een project tot op het laatste detail in de uitvoering. En zelfs daarna in het gebruik. Enkel zo ontstaat een architectuurcultuur die uiteindelijk uitmondt in een fijne leefomgeving voor iedereen. Met AR-TUR werken we graag mee verder aan een dergelijk architectuurklimaat.

Expertise met betrekking tot goed opdrachtgeverschap is noodzakelijk, van bij de eerste stappen op weg naar een project tot op het laatste detail in de uitvoering.

“Aan het Kempenlab ‘Gevangen in een open landschap’ hield ik toch wel een positief gevoel over, want er is een groeiend draagvlak aanwezig om de verbondenheid tussen de gevangenis en het nabije landschap te verbeteren, enerzijds door de tewerkstelling van (ex-)gedetineerden in het beheer van het landschap en in de uitbating van de plaatselijke horeca, maar anderzijds ook door één of meerdere cipierswoningen te betrekken in het project ‘De Huizen’. De volgende stap is het overtuigen van de beslissers...”

Karel Govaerts
Gevangenis­museum vzw

“Mijn deelname aan Kempenlab heeft zeker en vast mijn beeld nog verruimd. Ik ben er van overtuigd dat een groene omgeving veel kan doen met de lichamelijk en geestelijke gezondheid bij een mens en ben er nu nog meer van overtuigd. We staan vaak te weinig stil bij zaken die voor ons vanzelfsprekend zijn, maar door de verhalen van de gevangenen zelf, helemaal niet als vanzelfsprekend ervaren worden. Er werden heel wat woorden en ideeën uitgewisseld door mensen die op verschillende vlakken werken met deze mensen en dat was enorm boeiend. Ik miste het al wat na de derde en laatste keer.”

Tine van der Vloet
Vlaams volksvertegenwoordiger

“Humaan gevangenschap was voor mij als erfgoedconsulent een ver-van-mijn-bed-show tot ik deelnam aan het Kempenlab. Ik kwam er in contact met heel interessante mensen en meningen over dit maatschappelijk relevant vraagstuk. Hopelijk komen uit dit Kempenlab concrete actiepunten naar voor die zowel de gevangenen als het erfgoed ten goede komen. Eerst met babystapjes, en wie weet over enkele jaren wel met zevenmijlslarzen. Het verleden van de site verzoenen met de toekomst is het streefdoel!”

Caroline Daemen
erfgoedconsulent onroerend erfgoed

“Voor mij was het Kempenlab verrassend om te zien en te horen hoe de verschillende deelnemers out-off-the-box denkend hun verhaal of visie brachten op de bestaande realiteit van de gevangenis­sen in de kolonies. De grote vraag was telkens hoe de bestaande structuren veranderen.”

Hugo Cornelis
Gemeenteraadslid Merksplas

“Sinds 2010 werkt Erfgoed & Visie aan de restauratie en herbestemming van de voormalige kapel en Grote Hoeve van de Kolonie te Merksplas. Begin 2018 starten we, in samenwerking met OSAR architects, aan de restauratie en renovatie van de Penitenciaire Inrichting Merksplas (PIM). Het Kempenlab van voorjaar 2017 vormt hierbij een scharnierpunt. De inspiratiebezoeken, de workshops met experts en betrokkenen, de vele informele gesprekken met de verscheidenheid aan deelnemers, hebben mijn visie op de betekenis en het potentieel van deze plek nog versterkt. Ik ben ervan overtuigd dat de kracht van dit erfgoed en de vele intrinsieke ruimtelijke en architecturale kwaliteiten van de site kunnen bijdragen aan de realisatie van een uitzonderlijk project met een humane en vernieuwende visie op detentie.”

Edith Vermeiren
Erfgoed & Visie bvba

Nawoord

Een nieuwe manier van werken

Tekst: Kristoff Hemelinckx
Raadgever Minister Jan Jambon voor de Regie der Gebouwen

Het lijkt een project vol tegenstellingen: de uitwerking van een toekomstvisie voor een modern penitentiair beleid met respect voor erfgoed binnen een historische site als de Weldadigheidskolonie van Merksplas, met de nadruk op een humane detentie en met verzekering van veiligheid voor de maatschappij en het personeel.

Een mond vol mooie woorden, die alles samen meer ladingen dekt dan er vermoed kan worden. Levenskwaliteit voor opgesloten personen, veilige werkomstandigheden voor personeel, blik op de maatschappij voor herstelconsulenten, aandacht voor erfgoed voor de specialist ter zake, respect voor het verleden van omwonenden, ...

Het inpassen van een gevangenis binnen een landschappelijke omgeving is op zich al een moeilijk gegeven, laat staan in een maatschappelijk weefsel. De uitdaging wordt wel heel groot als deze omgeving een loodzware erfgoed-rugzak meedraagt uit het verleden, zoals in Merksplas-Kolonie, waar de lokale maatschappij als het ware “één” is met een gevangenisomgeving.

De gesprekken binnen de verschillende workshops en activiteiten van het Kempenlab maakten duidelijk dat alle deelnemers, elk met een andere insteek, ander belang of ander einddoel, een mening vormden. Nog duidelijker werd het dat die ene visie niet minder nodig was, of niet minder waardevol was, dan de andere.

Zoals u kan merken in deze publicatie, komen de verschillen in noden en verlangens bij verschillende betrokkenen duidelijk naar voor. Bovenal blijkt echter de nood om de diverse expertise en ervaring bij elkaar te leggen.

De voorbije jaren zette de federale regering zwaar in op de uitbouw van een moderne gevangenisinfrastructuur. De uitbouw van ontbrekende capaciteit was nodig. Nu is het zaak om een nieuwe ‘manier van werken’ uit te vinden, zeker ook voor de Regie der Gebouwen die de noden van Justitie in een gepaste infrastructuur dient te vertalen. Dit kan door het gebruik van ‘slimme’ bestekken, een aanpassing van

de terminologie en het respecteren van de directe link tussen exploitatie en infrastructuur van de gevangenis.

De renovatie van de gevangenis van Merksplas werd met stip opgenomen in het ‘Masterplan 3 nieuwe gevangenissen’. Het is een bijzonder geval. De ingrepen die nodig zijn vanuit het oogpunt van Justitie en infrastructuur mogen niet steeds opnieuw haaks gezet worden op de beschermde status van het erfgoed. Het kan evengoed de trigger zijn om het ideaal van een ‘humane detentie’ te realiseren binnen zulke specifieke infrastructuur als deze van de oude kolonie te Merksplas.

Dergelijke inzet kan slechts succesvol zijn als er banden gesmeed worden en samenwerkingen gezocht worden. Hierin zie ik de waarde van het Kempenlab. Het is door dergelijke organisaties dat de verschillende partijen al minstens kennis hebben van mekaars bestaan en, meer nog, van elkaars noden en wensen. Laat samenwerking een gevolg zijn van kennismaking.

De kolonies als sociaal experiment

Peter Bellens,
gedeputeerde voor de Provincie Antwerpen, reageert op het Kempenlab.
Tekst: Johny Geerinckx

Eén groot sociaal experiment, dat waren de zeven Koloniën van Weldadigheid, toen ze tweehonderd jaar geleden werden gesticht door enkele Nederlandse edellieden en hoge ambtenaren, aangestuurd door Johannes van den Bosch. Het opzet was om armen uit de stad te halen en ze in te zetten voor het ontginnen van onvruchtbare gronden op het platteland. Door de regelmaat van werk, studie en gebed zouden ze na enkele jaren als betere mensen kunnen terugkeren. Vandaag kijken we met heel andere ogen naar die methode. Het verplichte karakter en de strenge aanpak zijn niet meer van deze tijd.

Toch ziet Peter Bellens, gedeputeerde voor sociale economie bij de provincie Antwerpen, voor de Kempense kolonies van Merksplas en Wortel nog steeds een sociale rol weggelegd. Hij zoekt daarmee aansluiting bij de unieke geschiedenis van dit belangrijk Kempense erfgoed: “Ik vind dat we in de kolonies moeten verder werken in de geest van de stichters. Sinds de negentiende eeuw is dit een plaats waar mensen uit de rand van de samenleving worden samengebracht: landlopers, gevangenen, asielzoekers, ... Nu we vandaag, onder andere via Kempens Landschap, mee de regierol kunnen opnemen, moeten we als provinciebestuur het verschil maken met een positief verhaal om mensen te re-integreren in de samenleving.”

Zo ziet het provinciebestuur bijvoorbeeld heel wat kansen voor sociale economie in de kolonies. Mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt kunnen daarbij ervaringen en attitudes opdoen waarmee hun kansen verhogen op de arbeidsmarkt. De Universiteit Antwerpen doet een reeks aanbevelingen in een haalbaarheidsstudie: assisteren in de keuken of bij de bediening in de brasserie, de kamers verzorgen in het voorziene hotel, verhuurfietsen herstellen en onderhouden, natuurwerk uitvoeren, enzovoort. Kempens Landschap heeft daar overigens al goede ervaringen mee, onder andere in het Fort van Duffel waar mensen met een autismestoornis een brasserie uitbaten.

Het sociale-economie-beleid van de provincie Antwerpen is sterk gericht op doorstroming naar de reguliere arbeidsmarkt, verduidelijkt de gedeputeerde. “Per slot van rekening worden we er allemaal beter van wanneer mensen via zo’n activerend traject kunnen doorstromen naar een reguliere baan. En lang niet alleen om economische redenen. Werk is ook vanuit psychologisch oogpunt belangrijk voor een mens: ons werk bepaalt in grote mate onze identiteit. Werk levert een belangrijke bijdrage aan onze ontwikkeling als individu, maar ook aan ons gemeenschapsgevoel. Het geeft het gevoel dat we erbij horen, dat we deel uitmaken van een samenleving waar we zélf ook aan kunnen bijdragen en waar we dus niet alleen afhankelijk van zijn. Dat positieve gevoel voorkomt depressies, vermindert de kans op verslaving, zelfs suicide, enzovoort. En dat is dan weer een besparing op de uitgaven in de gezondheidszorg en de welzijnssector. Daarom is volwaardig werk voor de hele samenleving een goede zaak.”

Niet alleen een inclusieve economie heeft de provincie voor ogen als ze aan de kolonies denkt, ook inclusief wonen. Dat zou zomaar kunnen: sinds de afschaffing van de wet op de landloperij in 1993 heeft een aantal gebouwen op het domein al een nieuwe bestemming gekregen, anderen hebben lange tijd leeg gestaan en krijgen nu stilaan ook een nieuwe invulling. Ook dat schept mogelijkheden.

“We zouden een stapje verder kunnen gaan door kwetsbare groepen niet alleen werk maar ook huisvesting aan te bieden,” droomt Peter Bellens luidop. “Om aan te sluiten bij de geest van de kolonies zou men hier bijvoorbeeld een winteropvang voor daklozen kunnen organiseren. Het zou ook een logische locatie kunnen zijn voor een re-entryhuis, naar Nederlands model. Dat is een plaats waar ex-gedetineerden tijdelijk begeleid wonen. Terwijl aan hun re-integratie gewerkt wordt en ze zelf via sociale economie een inkomen verwerven, kunnen ze solliciteren naar een nieuwe baan. Niet iedereen komt daarvoor in aanmerking, maar voor een kleine doelgroep blijkt dit een zeer efficiënt traject te zijn.”

Het is een ambitieus idee, beseft men ook bij de provincie Antwerpen, dat niet van vandaag op morgen gerealiseerd zal kunnen worden. Maar een eerste belangrijke stap is gezet; op geregelde tijdstippen zitten alle betrokken partijen nu rond de tafel om tot een volwaardig piloottraject te komen.

“Het idee is gegroeid tijdens het Kempenlab van AR-TUR over de voormalige landloperskolonie,” besluit Bellens. “Ik heb daar persoonlijk aan deelgenomen en kunnen vaststellen hoe waardevol zo’n cocreatief traject kan zijn. Het platform dat daar gevormd is, geeft nu aanleiding tot nieuwe samenwerkingen tussen lokale en bovenlokale organisaties en instanties. Dat is bijzonder waardevol.”

Merksplas

De Kolonie. Met de klemtoon op de laatste lettergreep. Zo noemt de lokale bevolking de twee plaatsen in ons land waar tot 1993 landlopers werden opgevangen. Ze vormden een aparte gemeenschap, maar zijn nu een populaire locatie voor toeristen en recreanten. Na de opening van het bezoekerscentrum in het pinksterweekend en de mogelijke erkenning tot Unesco-werelderfgoed volgend jaar groeit de belangstelling ongetwijfeld nog.

Vandaag: Cultuurbeleving op de Kolonie.

De landloperskapel is vanaf dit weekend ook de locatie voor de uitverkochte voorstellingen van De Kolonie Verklapt, met Marcel Vanhilt en Lucas Van den Synde. FOTO: DAN BRUNCKX

Natuur en geschiedenis zijn de kern van de plaats verleden in de Waarheid van de Kolonie. Wat is de Kolonie? Het is met het programma Groeten uit de Kolonies dat ook de Kolonie het recht komt in deze omgeving.

Van de rood en deugd maken, dat is wat provinciaal dichterhans de
schouburg in Tumbout in twee se-
zoenen galden voor ingrijpende
de activiteiten op een lager pijp te
zetten, bevoor de organisatie uit te
wereldwijde beertes. “Na de Hoge
Rieken en enkele Kempense kerken
aan het Heijlen. “In de alptreum
is het moment dat we de rood en
rekwame pikken in de regio en be-
dank de werkdheid en de tra die
de Kolonie uiterden.”

“Ik schrok me niet toen ik hoorde
goed zijn, want dat zijn ze volledig
waard”. Zager en muzikant Bart
den met Aden & Zander Bin bugs
ongeveer elk Vlaams cultureel con-
pikt, bij er zonder nadeliken uit.
“Die beer mocht ik optreden in een
Kolonie. Die sier roos beestrik, na-
gich. Ik heb zowel op een regen-
avond gespeeld. De vollede ook aan
het publiek dat het een ongewone
een special gevoel in de behi roog
voor het concert.”
dan 4.000 mensen naar een optre-
den in de kapel van Merksplas kolo-
nien met Aden & Zander Bin bugs
Waardevol toen afgeloten met
twee bijna uitverkochte loca-
een in Worel. (Gir Audreth)

Dansen met Willeke
“Groeten uit de Kolonie is een groot
succes”, beweert Bert Heijlen. “Al-
der voertellingen in de abnomenen
ten nodien niet zo goed. We had-
den al de oer van de Kolonie, een
meny perprogrammard. Maar uitein-
delijk heeft bijvoorbeeld HINDO,
Bervoers, nog een extra voorstelling
van One Limited Space ge-
VTM-juryld in So You Think You
goed waar ze zou verscheikomen
gammende. “Maar toen Bert me

ROEF PETERS Zanger “De sfeer in de kapel was feestelijk, magisch.”

feest’ vande was ik emiddelelijk
verlocht. Het is een magische be-
entte, zowel de kapel zelf als de om-
geving. Het is een plek waar de
veel verschillende dingen, de be-
kuns, het decor, de choreografie...
niet met een onangename galm
niet met een onangename galm
speken van hermetiek. Maar de be-
wegen en meer professioneel men-
enke alambelen niken toen hij
een kapel. “Mensen zijn dat gebo-
wen met een onangename galm
speken van hermetiek. Maar de be-
wegen en meer professioneel men-
enke alambelen niken toen hij
een kapel. “Mensen zijn dat gebo-

Predikje geprophet
Ook bij Bar Bervoers gingen er eerst
enke alambelen niken toen hij
een kapel. “Mensen zijn dat gebo-
wen met een onangename galm
speken van hermetiek. Maar de be-
wegen en meer professioneel men-
enke alambelen niken toen hij
een kapel. “Mensen zijn dat gebo-
wen met een onangename galm
speken van hermetiek. Maar de be-
wegen en meer professioneel men-
enke alambelen niken toen hij
een kapel. “Mensen zijn dat gebo-

Tribune voor 500 mensen
Voor de voorstellingen in de kapel
van Merksplas is er een tribune met
capaciteit van 500 toeschouwers.
“We wilden niet enkel optredens
kunnen organiseren, maar ook de
beleving van maken. Om tens zat
teken stampok, te mijl verhuizing
voortellingen, vervolj de Kolonie
toch relatief afgelegen is. “We
aangetijde pinking tussen de kapel
en het bezoekerscentrum, dat lo-
gaaf ook graag naar concerten en

dan ben ik gevoelig voor de beak-
ten. Het is een plek waar de
seentaling, mensen kwamen met
lie opstiaan verloor.”

De Kolonie Verklapt
Marcel Vanhilt en Lucas Van den
Synde zijn de twee mannen die
Einde de gebouwen van de kolonies
in Merksplas, zo bleek ook tij-
pel in Merksplas, zo bleek ook tij-
de Kolonie. “Te antien en boze-
kende programmatoeren wren alle-
schouderd van die pik”, aldus Bert
Heijlen. “Wn Hee Bervoers lie het
bouw nog meer het gebouw kin
zijn. “We hadden zo goed als geen
van Min Hee aan. “Door onze voor-
stelling, helemaal open te spelen
tegen de wad van de wad de kapel
toen.”

Uitnodigend
Roovers en Pinks Horffig van
de omgeving van de Kolonies.
Van der Kolonie. “Te antien en boze-
kende programmatoeren wren alle-
schouderd van die pik”, aldus Bert
Heijlen. “Wn Hee Bervoers lie het
bouw nog meer het gebouw kin
zijn. “We hadden zo goed als geen
van Min Hee aan. “Door onze voor-
stelling, helemaal open te spelen
tegen de wad van de wad de kapel
toen.”

WOUTER ADRIJNSSEN

WOUTER ADRIJNSSEN

WOUTER ADRIJNSSEN

WOUTER ADRIJNSSEN

WOUTER ADRIJNSSEN

WOUTER ADRIJNSSEN

WOUTER ADRIJNSSEN

WOUTER ADRIJNSSEN

Colofon

Redactie

Evelien Pieters & Edith Wouters (AR-TUR)

Met bijdragen van

Serge Rooman
Gideon Boie (KULeuven/BAVO)
Peter Bellens (gedeputeerde Provincie Antwerpen)
Kristoff Hemelinckx (raadgever minister Jambon)
Heleen Verheyden (BAVO)
Evelien Pieters (AR-TUR)
Edith Wouters (AR-TUR)

Fotografie

Karin Borghouts (cover en gevangenissen)
Pieter de Ruijter (debat)
Ludo Verhoeven (luchtfoto's)
Verder zijn de rechthebbenden vermeld bij de beelden.

Uitgever

AR-TUR, Warandestraat 42, 2300 Turnhout,
info@ar-tur.be, www.ar-tur.be

Editie

Cahier #7, maart 2018
Dit cahier bevat de verslaglegging van Kempenlab 1
- Gevangen in beschermd landschap, georganiseerd
door AR-TUR in samenwerking met KU Leuven /
BAVO en EPI in 2017.

ISBN 9789082841305
NUR 648

Op de teksten in dit Cahier is een Creative Commons Naamsvermelding / Niet-Commercieel / Gelijk Delen licentie van toepassing. De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven, onder de voorwaarden zoals vermeld:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.nl>
Op de foto's van Karin Borghouts is het copyright voorbehouden aan de fotograaf. Vermenigvuldiging en bewerking zonder voorafgaande schriftelijke toestemming zijn niet toegestaan.

Partners

AR-TUR,
centrum voor architectuur stedelijkheid en landschap in de Kempen
www.ar-tur.be

Prison Gear,
kennisplatform voor humane
gevangenisarchitectuur, een initiatief van KU Leuven / BAVO
www.arch.kuleuven.be / www.bavo.biz / www.prisongear.be

PRISON GEAR

KENNISPLATFORM
VOOR HUMANE
GEVANGENIS
ARCHITECTUUR

KU LEUVEN

BAVO

Serge Rooman, adviseur-gevangenisdirecteur
Opleidingscentrum voor Penitentiair Personeel
(OCP), FOD Justitie, Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen

Karin Borghouts, fotograaf
www.karinborghouts.be

Dankzij de ondersteuning van

Provincie
Antwerpen

DE WARANDE

Vlaanderen
verbeelding werkt

AR-TUR
centrum
voor architectuur,
stedelijkheid en
landschap in de
Kempen.

